Měřínský, Zdeněk

Studium dějin osídlení na Moravě a ve Slezsku : (současný stav a další perspektivy se zvláštním zřetelem k výzkumu zaniklých středověkých vesnic)

Archaeologia historica. 1982, vol. 7, iss. [1], pp. 113-156

Stable URL (handle): https://hdl.handle.net/11222.digilib/139392
Access Date: 27. 11. 2024
Version: 20240904

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

MUNI ARTS Masarykova univerzita Filozofická fakulta

Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University
digilib.phil.muni.cz

Studium dějin osídlení na Moravě a ve Slezsku

(Současný stav a další perspektivy se zvláštním zřetelem k výzkumu zaniklých středověkých vesnic)

ZDENĚK MĚŘÍNSKÝ

Současný stav zpracování středověkých dějin Moravy a úkoly, které před dalším bádáním stojí, ukazuje na nutnost rozvíjet studium dějin osídlení a jeho vývoje. Vzhledem k omezeným a v podstatě již dnes vyčerpaným možnostem písemných pramenů, které zejména pro starší období 11.—13. stol. mohou být pouze nově interpretovány, je tato cesta spolupráce různých společenskovědných i přírodovědných disciplin jednou z možností, jak získat nové poznatky, zejména v oblasti hospodářských a sociálních dějin (srov. Čerešňák a kol. 1980; tam výběrová bibliografie k různým okruhům otázek dějin Moravy včetně osídlení, architektury, měst atd.). Význam spolupráce různých vědních disciplin a jejich vzájemná kombinace tkví především v komplexnosti získaných závěrů a poznatků, jež znamenají zcela novou kvalitu a liší se od někdy jednostranných přístupů jednotlivých historických i dalších oborů (metodické otázky podrobně rozebírá J. Žemlička 1978, 58—81; 1979; 1980, 5—17; Klápště—Žemlička 1979, 884—906; Boháč 1978; tam další lit.).

Zájem o dějiny osídlení Moravy shledáváme již v prvých svazcích Vlastivědy moravské, věnovaných jednotlivým zpracovávaným regionům. Části, které si všímají stáří osad, kolonizace a dalších aspektů osídlovacího procesu, jsou však poplatné době svého vzniku i erudici jednotlivých autorů (srov. např. Dvorský 1906, 15—21; Kratochvíl 1907, 12—14). To platí i o další regionální literatuře, počínaje koncem minulého století až do období před druhou světovou válkou (srov. např. Prasek 1883; Svoboda 1928; 1929).

Pozornost předválečné produkce, věnované již speciálně osídlení, byla soustředěna především na otázky tzv. německé kolonizace 13. stol. a procesy s ní spojené. Z metodického hlediska se začíná více využívat pramenů toponomastických, archeologických, výzkumů architektury atd. (srov. např. Weinelt 1936; 1937). Tato problematika, sledovaná především německými historiky, nepostrádala určitých politických a nacionálních záměrů se snahou prokázat kontinuitu, sílu a vyspělost německého osídlení, jak lze doložit například na vývodech B. Bretholze (1912; srov. 1916, 10), který postupně dospěl až k thezi o kontinuitě germánského osídlení z doby 1. pol. 1. tis. n. l. s německým osídlením 13.—20. stol. (Bretholz 1921, 100—126; ke kritice těchto teorií srov. např. Šusta 1913; nověji Hrabová 1962, 67—78; Hosák 1967, 8—16; Zuber 1972, 10—16). Fundovanou reakcí z české strany na tyto teorie byla až studie J. Dobiáše (1930) o německém osídlení v oblasti Jihlavy. Autor přesvědčivě prokázal v oblasti Jihlavska a Pelhřimovska starší slovanské osídlení snad z konce 12. až 1. pol. 13. stol. a tím vyvrátil teorie o kontinuitě germánského osídlení. Dobiášova práce je dodnes poučná nejen po stránce faktografické, ale i metodické, a přináší vedle kritické analýzy i podrobný nástin teorií některých německých historiků, včetně polemiky s nimi. Řadu námětů pro další regionální výzkum,

obsažených v této práci, se dosud nepodařilo realizovat a čekají na další studium. Nutno však konstatovat, že ne všichni němečtí badatelé, zejména v oblasti toponomastického bádání, sdíleli Bretholzovu tzv. antikolonizační teorii a mnozí s ní polemizovali (přehled srov. Hosák—Šrámek 1970, 11—12; Zuber 1972, 10—16).

Přehled názorů i literatury o otázkách osídlovacího procesu, typech osídlení a kolonizaci zhruba do třicátých let tohoto století obsahuje poslední svazek syntézy českých dějin V. Novotného (1937, 462—499, zvl. str. 486; podrobnou bibl. předvál. produkce srov. Schwarz 1966) a dílo Šimákovo (1938a; samost. otisk 1938, 773—792). Přesto, že J. V. Šimák přecenil rozsah německé kolonizace, byla kritika jeho díla přehnaná (Fiala 1975, 239—240) a toto patří dodnes k cenným a používaným. Pro studium vývoje osídlení na Moravě mělo nesporný význam i dokončení historického místopisu (Hosák 1938).

Vedle naprosté převahy prací historiků založených na písemných pramenech, maximálně někdy obohacených o prameny toponomastické, archeologické, studium forem sídel a plužiny i architektury, věnovala v období před 1. světovou válkou a mezi válkami studiu osídlení pozornost i archeologie. To se však týkalo zejména pravěkého osídlení a hradišť (k dějinám archeologie na Moravě srov. Vignatiová 1975). Registrace archeologických památek vrcholného středověku se v té době objevuje pouze výjimečně. Slovanského osídlení se týkaly soupisy J. Kniese (1894) a I. L. Červinky (1902; 1928; 1939). Známé jsou i Červinkovy práce o hradiskách (1896; 1948) a bohužel v rukopisech zůstaly jeho soupisy zaniklých osad (1942) i hradů a tvrzí (Červinka 1942a), z nichž autor vypublikoval jenom malé části v Záhorské kronice (roč. XVI, XIX, XX) a dalších časopisech (Červinka 1927—1930). Středověkými fortifikacemi se zabýval i J. Knies (1896). Dodnes cenná, zejména podrobnou kartografickou dokumentací, je práce Š. Janšáka (1930; 1931) o osídlení starého Slovenska, jejíž některé části se týkají situace v dolním Pomoraví, a to i na pravém moravském břehu řeky.

Od konce minulého století bylo na Moravě rozvíjeno i toponomastické bádání, které dosáhlo vrcholu v díle F. Černého a P. Váši (1907) i v dalších dílčích studiích. Problematika pomístních a místních jmen byla sledována i v produkci německých badatelů a vyvrcholila dílem E. Schwarze (1931). Podobně jako v historické produkci, jsou i zde některé práce tendenčně zaměřeny (k vývoji toponomastického bádání na Moravě srov. Hosák—Šrámek 1970, 9—12; tam další lit.).

I.

Jak již bylo výše naznačeno, produkce předválečného období o dějinách osídlení se více či méně soustředila na úzce vymezený pohled založený na písemných pramenech a jen tu a tam doplněný materiály toponomastickými, zmínkami o sakrální i světské architektuře, numismatickými a archeologickými nálezy atd. Nová etapa nastává až po roce 1945. Je to zejména nebývalý rozvoj archeologického bádání, nejprve v oblasti slovanské a raně středověké (srov. Poulík 1948; 1948—1950; Hrubý 1955; Kalousek 1955), a později i archeologie vrcholného středověku (např. Nekuda 1961; 1961a; 1961b; Nekuda—Reichertová 1968; Fialová 1961—1964; Šaurová 1961—1964; 1968; 1971a; 1971b; Burian 1966; srov. další práce těchto autorů v sezn. lit.), dále soustředění pozornosti historiků na hospodářské a sociální dějiny i rozvoj dalších historických disciplin i oborů formulovat některé nové otázky a problémy, k jejichž objasnění je třeba spolupráce řady vědních oborů. Úkoly studia dějin

osídlení a přehled metodických postupů i dosažených zahraničních výsledků podal ve druhé pol. šedesátých let M. Štěpánek (1966; 1967; 1968; 1968a; 1968b; 1969; srov. Klápště—Žemlička 1979, 886).

Na Moravě požadavky a úkoly nově pojatého studia dějin osídlení formulovány nebyly. Určité náběhy k novému pojetí lze pozorovat v některých pracích L. Hosáka o středověké kolonizaci (Hosák 1952; 1952a; 1953a; 1953b; 1956; 1967; atd.) i o dějinách jednotlivých regionů a obcí (srov. bibliografii L. Hosáka). L. Hosák vedle písemných pramenů využíval hojně toponomastiky, patrocinií, sledoval směry středověkých komunikací, vývoj hranic i středověkou architekturu. Značnou pozornost věnoval i otázkám lokalizace, soupisu a klasifikace zaniklých středověkých vesnic (Hosák 1931; 1938; 1953; 1957). Méně již používal pramenů archeologických a Hosákův široký záběr i zaměření na množství různorodých problémů a odlišných regionů, které nemohl detailně poznat přímo v terénu, poznamenaly jeho jinak cenné dílo některými nepřesnostmi, jež bude nutno dalšími výzkumy korigovat (podrobná bibliografie Hosákova a zhodnocení jeho díla srov. JM 4, 1968, 191—196; VVM XXVII, 1975, 320 až 335; tam odkazy na další list; dále srov. bibliografii J. Holinkové 1958; 1967; 1975). Směr výzkumů osídlení zahájený L. Hosákem rozvíjela řada dalších badatelů (např. Bakala 1977; Chaloupka 1963; 1966; Richter 1953; 1964; Turek 1975a; 1976b). Nejcennějších výsledků bylo pak dosaženo v pracích R. Hurta (např. 1969; 1970) a R. Zubera (1966; 1972).

Omezené možnosti písemných pramenů i v kombinaci s dalšími používanými metodami (toponomastika atd.) však dovolily podat přibližný a základní obraz osídlení až zhruba od počátku 13. stol. a pouze torzovitě naznačit průběh vývoje osídlení 11.—12. stol., nemluvě už vůbec o starších obdobích. Jen torzovité údaje bylo možno přinést i k řadě speciálních otázek hospodářských a sociálních jevů a téměř nic k samotné hmotné kultuře. Nové možnosti přinesly až velké archeologické výzkumy. Postupně byly zpracovány otázky nejstaršího slovanského osídlení (Klanica 1983, v tisku), velká pozornost byla věnována období velkomoravskému, a to jak celkovému nálezovému katastru a obecným shrnujícím otázkám (Poulík 1948; 1948—1950; 1960; Dostál 1966; atd.), tak i jednotlivým lokalitám (Poulík 1963a; 1972; 1975; Dostál 1975; 1978; Hrubý 1955; 1959; 1965; 1972; Kalousek 1955; 1971; Novotný 1963; Staňa 1969; 1972; atd.), opevněným sídlištím (Staňa 1967; Štěpánek 1965), výzkumům menších regionů (Dostál 1961; 1968; Goš 1970; Hrubý a kol. 1956; Hrubý 1961; Jelínková 1979; Jelínková—Měřínský 1982; Jisl 1952; Kordiovský 1974; Měřínský 1980c; Měřínský—Unger 1979; Novotný 1980; Podborský—Vildomec 1972; Staňa 1970; Szydlowski 1974; atd.) a další problematice. Přechodem od středohradištního období k době mladohradištní a dalším vývojem v 10.—13. stol. se zabýval B. Novotný (1962; 1970; 1975; tam další lit.), pohřebišti 10.—12. stol. V. Šikulová (1958) a Z. Měřínský (1980b). Nově byly zhodnoceny dosavadní výsledky výzkumů opevněných sídlišť 11.—1. pol. 13. stol. (Měřínský 1981, 147—164). Záměrně se zde šířeji nerozepisuji o výsledcích výzkumů dějin osídlení v menších regionech, o nichž bude pojednáno dále (srov. obr. 1). Pozornost při výzkumech slovanského osídlení se soustředila především na hrobové nálezy a opevněná centra. Morava dosud postrádá moderní práci a hlavně soupis věnovaný venkovským sídlištím, a to jak pro období starší a střední doby hradištní, tak i pro naše téma, klíčovou periodu 11. až 1. pol. 13. stol. (zárodkem takového soupisu byla dipl. práce J. Hoferkové 1965; přehled výzkumů srov. Snášil 1975).

Obr. 1. Mapa Moravy a Slezska se zakreslením regionů, kde bylo nověji sledováno slovanské osídlení 6. až 13. století.

1 – Boskovická brázda v oblasti mezi Boskovicemi, Blanskem, Lipůvkou a Kunštátem (Procházka–Štrof, nepublikováno), 2 – Brno, město (Hrubý 1961), 3 – Břeclavsko (čárkovaně; Měřínský 1980c), 4 – Břeclav a okolí (tečkovaně; Dostál 1968), 5 – dolní Pomoraví a Podyjí (plně, Měřínský-Unger 1979), 6 – Holasické Slezsko (Jisl 1952; Szydlowski 1974), 7 – jihozápadní Morava (plně, čárkovaně vyznačena hranice postupu osídlení do konce 12. stol.; Bláha 1968), 8 – Kloboucko (tečkovaně; Kordiovský 1974), 9 – Mohelnicko (Goš 1970), 10 – Podyjí v oblasti výstavby vodního díla N. Mlýny (čerchovaně; Jelínková 1979; Jelínková–Měřínský 1982), 11 – Olomoucko, město a nejbližší okolí (Bláha 1977; 1979), 12 – Oslavansko (Měřínský 1976a), 13 – Pohořelicko a oblast na soutoku Dyje, Jihlavy a Svratky (čárkovaně; Unger 1981a), 14 – dolní Svratka, Jihlava a soutok s Dyjí (tečkovaně; Staňa 1970), 15 – Slavonicko (plně; Nekuda 1975a), 16 – Uherskohradišťsko a Uherskobrodsko (Snášil 1982a); 17 – Znojemsko (tečkovaně; Dostál 1961; Podborský–Vildomec 1972), 18 – Ždánicko (čárkovaně; Měřínský 1982).

II.

Přelom ve vývoji bádání o dějinách osídlení na Moravě znamená konec padesátých a počátek šedesátých let. V tomto období se pozornost řady badatelů, z nichž jmenujme alespoň V. Nekudu, D. Šaurovou a E. Černého, obrací ke studiu zaniklých středověkých vesnic, a to jak archeologickými odkryvy, tak i povrchovými sběry a detailním studiem písemných pramenů. Připomeňme, že první výzkumy zaniklých středověkých vesnic na Moravě proběhly již v osmdesátých letech 19. stol. a koncem třicátých let 20. stol. (Měřínský 1977—1978). Nemusíme zdůrazňovat, že právě vesnice tvořila nejdůležitější faktor středověkého osídlení a vedle měst i základní faktor ekonomický. V roce 1960 byly zahájeny systematické výzkumy Mstěnic u Hrotovic, Pfaffenschlagu u Slavonic (Nekuda 1960; 1961; 1961a; 1970; 1972; 1973a; 1975a; 1979a; 1981; tam

další lit.) a Konůvek na Slavkovsku (Šaurová 1967; 1971b; 1973). Již od roku 1953 prováděl povrchové průzkumy v oblasti Drahanské vrchoviny E. Černý (1973; 1979), ale výsledky jeho průzkumných prací se dostávaly do povědomí odborné veřejnosti až od konce padesátých let. Činnost E. Černého se týkala hlavně lokalizace zaniklých vesnic, zaměřování jednotlivých terénních reliktů a vyhledávání zaniklých plužin. Oblast studovaná E. Černým se částečně překrývá s menšími zjišťovacími akcemi a povrchovými průzkumy, které od roku 1958 konala v oblasti Vyškovska a Slavkovska D. Šaurová (1961—1964; 1968; 1971; 1976).

Důležitým mezníkem v bádání o zaniklých vesnicích na Moravě byla práce V. Nekudy (1961b), v níž je obsažen soupis lokalit, analýza příčin pustnutí včetně srovnání s vývojem v Evropě i první výsledky archeologických výzkumů. Bádání se dostalo pevné základny a východiska pro další postup. Nastává doba velkých systematických odkryvů i menších zjišťovacích akcí. Pozornost se počíná obracet nejen k vesnici vrcholného středověku, ale i k velmi málo probádané a pro další vývoj klíčové problematice sídlišť 11. až 1. pol. 13. stol. (patří mezi ně mimo jiné i Mstěnice s osídlením nejpozději od střední doby hradištní do 15. stol.; srov. např. Nekuda 1972; 1973; 1981). Během šedesátých let byly zahájeny další výzkumy na lokalitách z 11.—1. pol. 13. stol., a to u Mohelnice (Goš 1970a; 1975; 1969; 1971; 1972; 1973; atd.) a na zaniklé vesnici Záblacany u Uherského Hradiště (Snášil 1964; 1965; 1971; 1977). Menší odkryvy proběhly na řadě dalších lokalit s osídlením z 11.—1. pol. 13 i 13. až 15. stol. (např. Teplany, Narvice, Kovalov na Pohořelicku; v trati „Štěpničky" u Šakvic na Břeclavsku; srov. Michna—Unger 1971; Měřínský—Unger 1977; Unger 1974; 1977; 1981; Unger a kol. 1980; sídliště z mladší doby hradištní u Přítluk; Novotný 1971; Potěch a Studýň na Oslavansku; Měřínský 1977; 1977—1978; 1976a; Měřínský—Soukop 1978; zaniklé vesnice v prostoru mikulčického IX. kostela; srov. Poulík 1962; 1963; Měřínský 1980; Holenice u Drnholce na Břeclavsku; Jelínková 1980), nehledě k dalším záchranným výzkumům a povrchovým sběrům (srov. jednotlivé svazky PV AÚ ČSAV v Brně; přehledy otiskované P. J. Michnou ve VVM; k záchr. výzkumům srov. Měřínský 1979, 59—60, 62 až 63), které zde nemohou být podrobně rozebírány (k dějinám bádání o zaniklých středověkých vesnicích na Moravě srov. Nekuda 1961b, 7—12; 1971, 71—75; 1978, 171—172; k bádání v Evropě Nekuda R. 1976; srovnání s výsledky výzkumů ve Spolkové republice Německo Lob 1972; 1976.

Bádání o zaniklých středověkých vesnicích se počalo ubírat dvěma směry. Jedním je systematický výzkum na jedné lokalitě, jehož cílem by mělo být odkrytí celého půdorysu středověké vesnice, poznání její hmotné kultury, sociální struktury i ekonomických vazeb. Druhým směrem, který má pro výzkumy osídlení prvořadý význam, je pak průzkum určitého sídelního regionu se zjišťovacími sondami na jednotlivých lokalitách a povrchovými průzkumy. Metodiku povrchových průzkumů zaniklých středověkých vesnic podrobně rozpracoval E. Černý (1965; 1970; 1970a; 1973, 52—100; 1979) a Z. Smetánka (1970a). Mezi výše naznačenými základními směry terénního výzkumu zaniklých vesnic existuje řada variant a možností rozpracovaných Z. Smetánkou (1970; 1972, 417—418; strategie hlavního bodu, strategie hlavního směru a strategie mosaiky). Pro výzkum na území středočeského regionu shledal Z. Smetánka za nutné opřít mosaiku o jeden až dva středně velké systematické výzkumy a jednotlivé body propojovat povrchovými průzkumy. Jeho plán skládající se z pěti projektů je vlastně komplexním programem výzkumu osídlení v určitém regionu včetně srovnávacího studia, vývojových trendů osídlení, detailního průzkumu mikroregionu atd.

Výzkumy zaniklých středověkých vesnic zaměřené na určitý region, jejichž kostru tvoří menší systematické několikaleté archeologické odkryvy doplněné o povrchové sběry v okolí provádí např. Regionální muzeum v Mikulově v oblasti na soutoku Svratky, Dyje a Jihlavy (srov. Unger 1970; 1974; 1977; 1981a). Městské muzeum ve Slavkově provádělo pod vedením D. Šaurové (1961—1964; 1968; 1971a; 1976) rozsáhlé průzkumy na Vyškovsku a Slavkovsku, které doplňovaly základní systematický výzkum Konůvek. Podobně i průzkumy Uherskohradišťska a Uherskobrodska prováděné R. Snášilem (1970a) ze Slováckého muzea v Uh. Hradišti se opíraly o systematický odkryv Záblacan u Polešovic. Větší důraz při těchto výzkumech byl kladen na mladohradištní osídlení 11. až 1. pol. 13. stol. (Snášil 1973). Další sledování větších komplexů zaniklých vesnic probíhalo již jen formou povrchových sběrů a menších sondáží, především jsou to již výše zmiňované práce E. Černého (1973; 1979; tam další lit.) v oblasti Drahanské vrchoviny, zaměřené především na typy sídlišť a plužiny i lokalizaci jednotlivých vesnic. Méně již bylo při těchto výzkumech využito archeologických a písemných pramenů, což v některých případech doplnily zjišťovací akce D. Šaurové (1961—1964; 1968; 1971a), diplomová práce L. Belcrediho (1981), příspěvek T. Velímského (1979) a především systematický archeologický odkryv zaniklé středověké vesnice Bystřec u Jedovnic prováděný V. Nekudou (1976; 1977). O menší sondáže a povrchové sběry se opírají i výsledky průzkumů zaniklých vesnic na oslavanském panství (Měřínský 1973; 1976a; 1977; 1977—1978; Měřínský—Soukop 1978), na Kloboucku (Kordiovský 1974; 1977; 1980; Ondrůj—Kordiovský 1975), sousedním Ždánicku (Měřínský 1982), Prostějovsku (Šrot 1979; 1980), Českomoravské vrchovině v oblasti Jihlavských a Žďárských vrchů (Měřínský 1971; 1976; Bláha 1968). Pouze starší slovanské osídlení do 13. stol. sledoval v okolí Mohelnice V. Goš (1970) a v diplomové práci H. Vaňková (1981), která si všimla i některých aspektů osídlení 14. až 15. stol. (srov. též Spurný 1979). V oblasti Brněnska a Tišnovska se zabýval lokalizací a historií řady zaniklých vesnic R. Vermouzek (např. 1970; 1972) a existuje množství dalších článků o jednotlivých zaniklých vesnicích, a to jak z hlediska jejich dějin a lokalizace, tak i archeologických nálezů (srov. např. Turek 1963; 1975; Štarha 1975; Grolich 1971; přehled o výzkumu zaniklých středověkých vesnic na Moravě je připravován a bude publikován na jiném místě; srov. obr. 2).

Regionální výzkumy zaniklých středověkých vesnic na Moravě v návaznosti na sledování vývoje osídlení nebyly až na několik výjimek teoreticky zdůvodněny. V šedesátých letech byl vytvořen ucelený program studia lidové hmotné kultury ve Slováckém muzeu v Uh. Hradišti. Jeho součástí bylo i sledování osídlení Moravského Slovácka od 10. stol. do současnosti. Při tomto studiu se počítalo se širokou spoluprací etnografie, dějin umění, zpracováním archivních pramenů atd. Teoretické zdůvodnění takto koncipovaného programu zkoumání vývoje osídlení podal R. Snášil (1966; 1970; 1975, 306—307), který později v rámci svých archeologických odkryvů a sondáží přistoupil i k široké spolupráci s přírodovědnými obory (Snášil 1974; 1976; 1978; Havlíček 1971), a tím se značně přiblížil pojetí komplexních výzkumů osídlení na území určitého regionu. Výzkumný program Slováckého muzea v Uh. Hradišti byl realizován pouze částečně, zejména nemohly být provedeny větší archeologické odkryvy, podrobně sledována sakrální a světská architektura atd. Přesto přinesly tyto výzkumy mnoho nových poznatků, archeologického materiálu a alespoň v části zabývající se raněstředověkým a středověkým osídlením byl program uzavřen shrnující studií R. Snášila (1982a, v tisku; srov. Snášil 1980).

Sledujeme-li metody, jakými byly realizovány jednotlivé projekty výzku-

Obr. 2. Mapa Moravy a Slezska se zakreslením regionů, kde byl nověji archeologickými a historickogeografickými metodami prováděn výzkum zaniklých středověkých vesnic, případně komplexní výzkumy osídlení a v jejich rámci i výzkumy zaniklých středověkých vesnic, a regiony, kde byl sledován vývoj a dějiny osídlení s důrazem na použití archeologických pramenů (nejsou zaneseny oblasti studované výlučně na základě písemných pramenů např. L. Hosákem a dalšími badateli). Plnými kroužky vyznačena poloha nejdůležitějších systematicky zkoumaných zaniklých vesnic.

1 – Drahanská vrchovina (čárkovaně; Černý 1973; 1979; Belcredi 1981), 2 – Drahanská vrchovina, jižní část s vyznačením polohy zaniklé vesnice Bystřec (tečkovaně; Šaurová 1961–1964; 1968; 1971a; Nekuda 1976; 1977), 3 – Jesenicko (Zuber 1972), – 4 Uherskohradlišťsko a Uherskobrodsko s polohou zaniklých Záblacan (Snášil 1982; 1982a), 5 – Jihlavsko a Telečsko (tečkovaně; Měřínský 1976), 6 – jihozápadní Morava s polohou zaniklé vesnice Mstěnice ve východní části regionu (plně; Bláha 1968; Nekuda 1981), 7 – Kloboucko (tečkovaně; Kordlovský 1977), 8 – Oslavansko (Měřínský 1973; 1976a), 9 – Pohořelicko a oblast na soutoku Jihlavy, Svratky a Dyje (čárkovaně; Unger 1974; 1977; 1981a), 10 – dolní Svratka, Jihlava a soutok s Dyjí (tečkovaně; Staňa 1970), 11 – Slavkovsko v oblasti Ždánického lesa s vyznačením polohy zaniklé vesnice Konůvky (čerchovaně; Šaurová 1961–1964; 1968; 1971a), 12 – Slavonicko s vyznačením zaniklé vesnice Pfaffenschlag (plně; Nekuda 1975a), 13 – Ždánicko (čerchovaně; Měřínský 1982), 14 – Mohelnice, výzkum mladohradištního sídliště (Goš 1970a; 1975; atd.).

mů zaniklých středověkých vesnic na Moravě v rámci menších či větších regionů, shledáváme určitou neúplnost pojetí ve vztahu k celkovému poznání vývoje osídlení. Bude nutno zaměřit pozornost i na vazbu k dalším objektům — kostelům, tvrzím, hradům, výrobním zařízením a cestám, studovat stopy po plužině a rekonstruovat územní rozsah jednotlivých vesnic, sledovat místní a pomístní názvy atd. Je pochopitelné, že z technických ani finančních důvodů nelze provádět ve větším rozsahu systematické ani zjišťovací výzkumy a musíme se omezit na menší sondáže a povrchové sběry, opřené o jeden větší systematický výzkum.

Většina výzkumných projektů se zaměřila na jeden větší systematický archeologický odkryv, někdy doplněný o lokalizaci dalších vesnic a povrchové sběry (např. Slavkovsko), pouze na povrchové sběry (Českomoravská vrcho-

vina), lokalizaci zaniklých vesnic a sledování jejich plužin (Drahanská vrchovina), studium pouze určitých časových úseků osídlení (např. Mohelnicko, dol. Pomoraví a Podyjí), soustředění pozornosti na jedinou lokalitu atd. Širšího pojetí dosáhly výzkumy zaniklých středověkých vesnic v oblasti Chřibů a Moravského Slovácka na Uherskohradišťsku a na jižní Moravě v oblasti soutoku Dyje, Jihlavy a Svratky. Tam byla věnována pozornost i dalším faktorům přírodním i sídelním (fortifikace, sakrální architektura, slovanské osídlení do 13. stol. atd.).

Složitou otázkou výzkumu zaniklých vesnic i dějin osídlení určité oblasti zůstává vymezení sledovaného území (srov. Černý 1973, 98—99; Smetánka 1970, 78). U dosud studovaných regionů na Moravě nebylo většinou jejich vymezení blíže zdůvodněno a obvykle pouze rámcově vycházelo z nějaké větší či menší geografické oblasti. Za nevhodné musíme považovat ohraničení dle současného administrativního členění, které se neustále mění a nemá historickou tradici. Pro vymezení zkoumané oblasti pak přicházejí v úvahu kromě speciálních postupů, jako je např. sídelní transekt, dva principy, a to členění dle geografické situace, vhodné zejména pro malé uzavřené mikroregiony (údolí, kotliny, říční terasy atd.) dané i zázemím např. hradišť, nebo větší geografické celky (Českomoravská a Drahanská vrchovina, Ždánický les atd.) a členění podle feudálních panství k roku 1848, jak se konstituovala staletým historickým vývojem (Hosák 1938). Toto rozdělení je jednotné, stabilní a konečné. Skupina sídlišť, patřících k určité feudální državě, která tvořila v minulosti samostatný správní celek, byla základní jednotkou, v níž se v té době odehrával společenský vývoj. Rozdělení na panství má svůj význam i do budoucna, poněvadž bude-li se pokračovat v regionálním zpracovávání jednotlivých menších celků, nedojde k nežádoucí duplicitě.

Na konci šedesátých let došlo k vytvoření jednotné organizační základny pro další výzkum problematiky zaniklých středověkých vesnic, kterou se stávají každoročně pořádané porady a konference (srov. Smetánka 1970b; Habovštiak 1973; Pokorný 1970; srov. zprávy otiskované na stránkách VVM). Dále byla propracovávána metodika průzkumu a byl vyhotoven návrh katalogizačního záznamu o povrchovém průzkumu zaniklé středověké vesnice a její plužiny (Černý 1973, 100; 1975; 1979, 115—126). Tento formulář je nezbytným předpokladem pro jednotnou evidenci všech lokalit a další práce spojené s plánem na vypracování atlasu zaniklých středověkých vesnic v ČSSR (Nekuda 1975). Plán na vypracování atlasu navazuje na starší snahy o podrobné soupisy (Slavík 1895; Prasek 1906; Hosák 1931; Červinka 1942; Hank 1949; s řadou nepřesností J. Dostál 1953), které vyvrcholily prací V. Nekudy (1961b). Po jejím vydání dále pokračovalo upřesňování lokalizace a dalších údajů o řadě lokalit (srov. např. Spurný 1962; Wolf 1968; Kalistová—Wolf—Maršálková 1963; Hosák 1970; 1971; Hosák—Šrámek 1970; 1980) a v současnosti již jsou pro Moravu k dispozici prvé zpracované evidenční listy o 96 zaniklých středověkých vesnicích (stav k září 1979; srov. Boháč—Černý 1980). Pro zdárnou organizaci soupisu zaniklých středověkých vesnic v Čechách a na Moravě byla v roce 1974 vytvořena při Komisi pro historickou geografii ČSAV Pracovní skupina pro evidenci zaniklých středověkých osad (srov. Olivová-Nezbedová 1974; Boháč—Černý 1980; Černý 1979, 114—115).

V posledních letech jsme mohli na Moravě sledovat menší zájem o problematiku zaniklých středověkých vesnic z hlediska obecnějších otázek sociálních a ekonomických dějin, tzn. otázek sociální struktury vesnice, ekonomiky, příčin zániku atd. Zejména se to týká staršího období 13.—15. stol. Tato problematika je o to důležitější, že v některých případech bezprostředně souvisí

s otázkami, jež mají řešit výzkumy dějin a vývoje osídlení. Výjimkou je zde řada příspěvků zobecňujících výsledky archeologických výzkumů a některé dílčí studie o hospodářské a sociální situaci poddaných, hospodářské politice feudálního velkostatku atd. (srov. níže).

III.

Příčiny zániku vesnic, jejich klasifikaci (např. osady splynulé, s materiálními pozůstatky, znovu obnovené) naznačil L. Hosák (1957) a později tuto problematiku dále rozpracoval V. Nekuda (1961b, 163—180) a R. Snášil 1982, v tisku), který dále rozvedl stupně zániku (pusté jednotlivé usedlosti, přechodný zánik, krátkodobé obnovení vsi, úplný zánik s existencí dvorů, mlýnů atd. a totální zánik). V. Nekuda také zobecnil řadu poznatků získaných při archeologických výzkumech zaniklých středověkých vesnic na Moravě a pokusil se naznačit širší souvislosti s osídlovacím procesem i problematikou sociální struktury a hospodářských dějin (Nekuda 1970; 1971; 1973; 1973a; 1980). Pozornost byla věnována i lokalitám z 10.—13. stol. (Snášil 1975; Nekuda 1978), kterých je dosud na Moravě registrováno přes 400. Z nich asi 100 v průběhu mladší doby hradištní zaniklo a v průběhu 13. stol. je opuštěno z vesnic uváděných písemnými prameny dalších asi 200 lokalit (Snášil 1975, 307). Mladohradištních sídlišť bude asi v budoucnosti registrováno daleko více, než je stav zachycený dosavadními výzkumy.

Příčiny zániku zemědělských sídlišť nejstarších Slovanů přes období Velké Moravy po 11.—12. století nebyly dosud teoreticky zdůvodněny, což je dáno i prozatím neuspokojivým stavem výzkumu sídlišť. Na tomto místě nemůžeme tyto otázky podrobně rozebírat. Některé lokality, zejména v nejstarším období, mohly zanikat v souvislosti s cyklickým zemědělstvím, politickými a vojenskými událostmi i z dalších hospodářských příčin a vlivem přírodního prostředí. Určitým předělem v charakteru osídlení je 10. stol., kdy po rozpadu Velké Moravy je ukončen život na mnoha sídlištích, a to jak venkovských, tak i opevněných. Zejména slábne osídlení v oblasti jižní Moravy. Na řadě lokalit máme však zachycenu i kontinuitu od doby Velké Moravy do 11. stol. První vlnu pustnutí středověkých vesnic můžeme sledovat ve 13. stol. a dříve bývala vysvětlována tatarským vpádem, kumánskými nájezdy, válečnými událostmi v době Přemysla Otakara II. atd. I když válečné události měly na pustnutí vesnic určitý vliv, jak to dokládají i některé písemné prameny ze čtyřicátých let 13. stol. (srov. Nekuda 1971, 71; 1978, 172), současné výzkumy ukazují, že příčinami zániku zemědělských sídlišť v tomto období byly především převratné změny a rozsáhlá přestavba struktury osídlení.

Naše poznatky o zemědělských osadách 11.—1. pol. 13. stol. na Moravě jsou doposud velice kusé. Řada archeologických výzkumů sice sledovala problematiku sídelních aglomerací, struktury osídlení, zemědělských sídlišť i osad zemědělsko-řemeslnického charakteru a různých výrobních zařízení (např. výzkumy na Oslavansku; srov. obr. 3, 4; zaniklá ves Mstěnice u Hrotovic, Záblacany, archeologický výzkum v Mohelnici atd.), ale doposud nebyly tyto odkryvy ukončeny nebo souhrnně zpracovány a k dispozici jsou pouze dílčí zprávy a vyhodnocení. K poznání sídlištní situace 10.—13. stol. i tehdejší populace bude nutno zkoumat a podrobně analyzovat tzv. mladohradištní řadová pohřebiště a kostelní hřbitovy z téhož období. Od vydání posledního soupisu V. Šikulové (1958) se jejich počet značně rozrostl (srov. Měřínský 1980b, 94) a stále přibývají nové lokality (např. Prušánky, okr. Hodonín; Pasohlávky, okr. Břeclav; Holubice, okr. Vyškov). Doposud však nejsou spolehlivě osvětleny

Obr. 3. Studýň, zaniklá středověká vesnice u Zbýšova (okr. Brno-venkov). – 1 pozůstatky zahloubené pece (obj. č. 3), 2 – zbytky pravděpodobně chlebové pece (obj. č. 7).

Obr. 4. Studýň, zaniklá středověká vesnice u Zbýšova (okr. Brno-venkov). Lahvovitá radélkem zdobená nádoba z vyrovnávacího zásypu obj. č. 3.

vztahy sídliště-pohřebiště, problematika hrobů se záušnicemi u kostelů, kontinuita mezi středohradištními a mladohradištními nekropolemi a nemáme k dispozici kompletně prozkoumané pohřebiště ani vyhodnocení některých starších rozsáhlejších výzkumů (srov. Měřínský 1980b).

Mnoho nových poznatků bylo získáno o vesnici 2. pol. 13. až 15. stol. Vzhledem k tomu, že otázky materiální kultury i sociálního a hospodářského postavení obyvatel středověké vesnice rozebírá v tomto sborníku podrobně V. Nekuda, zaměřím se pouze na problematiku dějin osídlení a některé otázky sociálních a hospodářských dějin s ním související.

O velké části zaniklých vesnic 13.—15. stol. máme alespoň rámcové doklady, v jakých časových úsecích asi zanikly. Již L. Hosák (1957, 145) upozornil na ošidnost datování zániku vesnice podle ojedinělých písemných pramenů, poněvadž např. vklady do zemských desk mohly být učiněny dodatečně, obsahovat starší údaje kupních smluv, nebo vůbec zaznamenávat z různých důvodů již neexistující situaci. To se projevuje například i při některých archeologických průzkumech, kdy nalezený materiál, většinou keramika, neodpovídá svým datováním stanovení zániku na základě písemných pramenů. Proto by bylo třeba u lokalizovaných vesnic konfrontovat písemné prameny se získanými hmotnými památkami, jež nám mohou též objasnit dobu vzniku sídliště a v určitých případech dovolit usuzovat o příčině zániku (zejména stopy násilného ukončení existence vesnice).

V minulosti býval zánik středověkých vesnic 13.—16. stol. spojován především s válečnými událostmi, konkrétně kumánskými vpády, boji Přemysla Otakara II., nepokojnými léty na přelomu 14. a 15. stol., husitskými válkami, boji mezi Jiřím z Poděbrad a Matyášem Korvínem i válkou třicetiletou. Současné studium této problematiky ukazuje, že příčiny zániku středověkých vesnic byly především ekonomické a na opuštění vesnice mohlo současně působit i více faktorů. Byly to hlavně změny struktury osídlení spojené se scelováním

dominií, budování panských rybníků a dvorů, útlak ze strany feudálů a zvyšování feudální renty, které vedly ke zbíhání poddaných, živelné pohromy, epidemie, špatné přírodní podmínky i zakládání vesnic na nevhodných místech a válečné události. U vesnic zaniklých za válečných událostí je nutno od bezprostřední příčiny zániku té které osady odlišit příčinu definitivního zániku, tedy proč ta která vesnice nebyla již obnovena (Unger 1974, 29).

Prameny obsahující přímé svědectví o zániku vesnice jsou z období 13. až 15. stol. velice vzácné. Z Moravy je to pouze několik zápisů, z nichž se dozvídáme, že příčinou bylo vybudování panského rybníka či dvora. V několika případech se hovoří též o opuštění vesnice útěkem poddaných (srov. Nekuda 1961b, 163—170). O zániku vesnice za velkých válečných událostí žádné přímé zprávy z Moravy nemáme. Existují však doklady o zničení sídel za drobné domácí války na konci 14. stol. Z české části Českomoravské vrchoviny tento způsob zániku dokládá jeden z popravčích zápisů jihlavských, jež byly zapsány někdy v roce 1419 do IV. městské knihy. Týká se výslechu lapky Jana Pátka, který »vyznal na Pessika a na Holého bratřie přímím Bohorcze, kteří nynie bydlé v Richnowie dvě míli od Gyhlawy, kterak by oni ves Bohorcze spálili a koně, krávy a voly pokradli« (PZJ, fol. 23a—2; za upozornění na tento pramen děkuji dr. F. Hoffmannovi, CSc.). Vesnici, o níž se lapka zmiňuje, je možno ztotožnit se zaniklou osadou Pohoří u Humpolce (Roubík 1959, 118). Podobně roku 1383 byly v době bojů mezi Joštem a Prokopem vojensky zcela zničeny Dolní Popovice u Uh. Hradiště (Snášil 1982). Tyto prameny jasně dokazují, že i drobné domácí války a rozbroje přinesly venkovskému obyvatelstvu mnoho bídy a utrpení a zhoršovaly i hospodářské a sociální postavení středověkého zemědělce. V mnohých případech přispěly k zániku středověkých sídlišť. Ve smyslu výše uvedené teze to však většinou znamenalo pouze, že šlechta sama z různých důvodů osadu neobnovila, nebo se poddaní do ní nevrátili, a proto zůstala vesnice pustou.

Kromě přímých pramenů o zániku středověkých vesnic je možno uvést i prameny nepřímé, to jest prameny, na jejichž základě můžeme celkem bezpečně určit příčinu zániku, ale jež událost, o níž vyprávějí, nekladou do souvislosti se zánikem vesnice. Jako příklad uvádím zprávu o zaniklé středověké vesnici Martinice u Hrušovan nad Jevišovkou. Fr. Palacký (1878, 454—455) při popisu průběhu bojů mezi Jiřím z Poděbrad a Matyášem Korvínem v okolí Znojma uvádí, že o tvrz Martinice se vedly také boje a nakonec se 30. dubna 1468 vzdala Jiřímu. Po roce 1468 se již vesnice Martinice jako osedlá neuvádí. Můžeme tudíž předpokládat, že zanikla právě roku 1468 za válečných operací kolem Znojma. Datování zániku je i v souladu s některými archeologickými nálezy (Měřínský 1972, 144—146).

Násilný zánik roku 1468 za tažení Matyáše Korvína na Bučovice předpokládá u Konůvek a dalších vesnic D. Šaurová (1971, 185; 1971b, 182). U Konůvek to potvrzuje i zjištěná archeologická situace a nálezy železných předmětů, zejména hospodářského rázu, i celých nádob v inventáři usedlostí. Do období tažení Matyáše Korvína na Třebíč v roce 1468 je vročen i zánik Mstěnic u Hrotovic a dalších osad kolem Znojma, jako byly např. Psáry, i ve směru tažení k Třebíči (srov. Nekuda 1961b, 173—174; Měřínský 1969; 1976a, 115; 1973, 70). Na příkladě brtnického panství (srov. dále) i údajů uváděných pro Opavsko A. Turkem a L. Jislem (1953, 8—10) můžeme demonstrovat, že příčiny zániku vlivem válečných událostí byly značně přeceňovány (srov. Nekuda 1961b, 8). Válečné události se staly pouze bezprostředním impulzem k opuštění vesnice a musíme je odlišit od příčiny definitivního zániku, proč ta která vesnice nebyla již obnovena (třeba z hospodářských důvodů). Například na samot-

ných Mstěnicích lze na základě archeologického výzkumu uvažovat o vyklizení usedlostí a odnesení cennějších součástí inventáře.

Podrobným studiem písemných pramenů, zejména některých dosud nepublikovaných archivních materiálů, bude možno upřesnit příčiny zániku dalších středověkých osad, zejména těch, jež byly opuštěny během 15. a hlavně v 16. stol. To se však týká pouze jednotlivých lokalit. Jestliže u jednotlivých vesnic většinou nemůžeme přesně zjistit, proč ves zanikla, je jiná situace právě u skupin zaniklých sídlišť patřících k určitému feudálnímu panství, které tvořilo v minulosti samostatný správní i ekonomický celek, a tím pádem i více či méně uzavřený sídelní region. Můžeme zde sledovat, kdy zaniká nejvíce vesnic a jak tato data korespondují s historickými událostmi na panství, s jeho hospodářským rozvojem či úpadkem, odpovídá-li zánik vesnic době strukturálních změn osídlení, zmínkám o zbíhání poddaných atd. Jednotlivá panství, a tudíž i regiony, můžeme srovnávat mezi sebou a zjišťovat vzájemnou podobnost nebo rozdílnost těchto procesů. Při srovnávacím studiu zaniklých středověkých vesnic dostaneme určité zánikové horizonty dané regionálně a mající souvislost a vazby na ekonomiku feudálního velkostatku, sociální procesy i politické události a přírodní podmínky. Tento postup byl vyzkoušen při sledování pustnutí středověkých sídlišť na Oslavansku, Českomoravské vrchovině, Ždánicku a k dispozici jsou i údaje z dalších regionů, jako je např. Pohořelicko a Kloboucko.

Analýza procesu pustnutí středověkých sídlišť na panství oslavanského kláštera ukázala, že v 13.—14. stol. zde souvisel proces zániku (a to především v jádru panství) s celkovým vývojem klášterního hospodářství, což u cisterciáckých klášterů, které využívaly nových poznatků v organizaci a správě panství, znamenalo scelování dominia a hospodaření ve vlastní režii. Dříve se u nich také objevuje způsob feudální renty v penězích. Tyto přeměny pak urychlily takové jevy, jako je např. zbíhání poddaných z panství, typické pro světská dominia až během 15. a 16. stol. Proces scelování panství oslavanských cisterciaček od konce 1. pol. 13. stol. a s ním spojená přestavba struktury osídlení, zachycená písemnými prameny, souvisí s dobou zániku vesnic v jádru oslavanského panství a lze tedy opodstatněně předpokládat, že příčinami byla právě přestavba struktury osídlení a během 14. stol. i zbíhání poddaných doložené k roku 1341 (CDM VII, 242 č. 337). Naopak od konce 14. stol. a během 15. stol. odpovídá opuštění řady zboží oslavanského kláštera písemným pramenům upozorňujícím na narůstající krizi klášterního hospodářství. Během husitských válek je sekularizována řada oslavanských statků a v enklávě na jihozápadní Moravě působila ničivě i česko-uherská válka, jež mohla způsobit i opuštění několika vesnic (Křepice, Stupešice), ale zejména svými negativními hospodářskými důsledky vedla ke zvyšování útisku poddaných, zbíhání atd. Vesnice oslavanského kláštera opuštěné západně od Znojma a ve směru Matyášova tažení na Třebíč byly však až na jednu výjimku (Kozojedy) obnoveny. To se však stalo až za dalších majitelů po zániku kláštera (Měřínský 1976a, 115—116).

Srovnáme-li poměry na oslavanském panství se situací na dalších cisterciáckých dominiích, pozorujeme jisté shodné rysy. Zbíhání poddaných je doloženo i na državě velehradských cisterciáků (1341; CDM VII, 241—242 č. 335). Podle R. Snášila (1982) však není na Uherskohradišťsku pro toto období prokázán ani jeden případ zániku celé vesnice zbíháním (patrně se vytvářejí pouze jednotlivé poustky), i když ve 14. až poč. 15. stol. zde docházelo ke zbíhání poddaných do královského města Uh. Hradiště. V jádru velehradského dominia, tj. dnešním regionu Uherskohradišťska, je také výrazně doložena tzv.

první vlna pustnutí středověkých vesnic datovaná rámcově do 13. stol. (srov. Snášil 1980, 179—180; 1982). Ke koncentraci državy docházelo ve 2. pol. 13. stol. například i na olomouckém biskupském dominiu. Bylo by třeba podrobně sledovat, zda toto scelování koresponduje se změnami struktury osídlení (Hrabová 1964, 49—54).

Poněkud odlišná situace byla patrně na panství žďárského cisterciáckého kláštera, kde zaniklo nejvíce vesnic během 14. stol. Zde však u velké části zaniklých lokalit nelze uvažovat o strukturálních změnách osídlení, protože většina vesnic žďárských cisterciáků vzniká až ve 13. stol. či ještě později na „zeleném", kolonizační činností. Je pravděpodobné, že příčinou (alespoň částečnou) zániku některých z těchto vesnic bylo zbíhání poddaných, doložené zde podobně jako na Oslavansku nařízením markraběte Karla z roku 1341 (CDM VII, 242 č. 336). V podmínkách Českomoravské vrchoviny mohly svou roli sehrát i tvrdé přírodní poměry a neúspěšné kolonizační pokusy. Podobně jako oslavanský klášter se i cisterciáci ve Žďáře dostávají v 15. stol. do nepříznivé hospodářské situace, zastavují své pozemky a snaží se využívat půdu zaniklých vesnic (srov. Měřínský 1971, 23—25; 1976a, 116). Je třeba konstatovat, že cisterciácká dominia zaujímají oproti dominiím světských a jiných církevních feudálů specifické postavení a hromadný zánik sídlišť při jejich výstavbě je znám např. z Anglie nebo Německa, kde bývá taktéž dáván do souvislosti s hospodářskou reorganizací panství a pokusy cisterciáků hospodařit ve vlastní režii (srov. Smetánka 1973, 656; Štěpánek 1969, 657—658). Tzv. první vlna pustnutí (během 13. stol.) je doložena i na Kloboucku. E. Kordiovský (1977, 262) uvažuje u dvou vesnic, že příčinou byla snaha zábrdovického kláštera o posílení Klobouk jako centra majetku a pokus o povýšení na městys s právem trhu.

Příčinou zániku vesnických sídlišť mohl být i tak výrazný zásah do sídlištní sítě, jakým byl vznik měst vrcholící ve 13. stol. Nezáleželo přitom na tom jednalo-li se o vznik na „zeleném" nebo o postupnou genezi. Řadu předlokačních osad známe např. z území středověké Olomouce (srov. Bláha 1977; 1979) a jsou předpokládány i na území Znojma, Brna a dalších středověkých měst (srov. Měřínský 1981, 150—162). Konsolidace nebo lépe řečeno dotvoření městských organismů ve 13. stol. u měst vyvíjejících se z významných sídlištních aglomerací u knížecích hradů 11.—12. stol. i u dalších měst se starším předlokačním osídlením vedlo i ke změně struktury sídlišť v okolí. Z měst vzniklých ve 13. stol. je možno tento jev sledovat u Jihlavy, která byla budována po roce 1240 jižně od původní tržní osady kolem kostela sv. Jana Křtitele, tzv. Staré Jihlavy. Celkem osm vesnic jmenovaných v písemných pramenech 13. až poč. 14. stol., jež zachycují patrně situaci před vznikem města, nebylo dosud lokalizováno a některé z nich zanikly právě v souvislosti s výstavbou města ve 13. stol. (Měřínský 1977b; srov. obr. 5). Další vlnu zániku vesnic v okolí Jihlavy můžeme sledovat v 15. až 1. pol. 16. stol. Určitý podíl na opuštění některých vsí v okolí Jihlavy mohly mít i husitské války a vojenské akce Jiřího z Poděbrad (Měřínský 1976, 406—408). Částečné vysídlení Veligradu, Kunovic a Neradic je doloženo i při založení královského města Uh. Hradiště ve 13. stol.

Řada vesnických sídlišť zaniká i během 14. stol. Již výše jsme se zmiňovali o prvých nařízeních proti zbíhání poddaných z roku 1341 (CDM VII, 241 až 242 č. 335—337), existují i další zmínky ze 14. stol. a konečně od roku 1380 nařízení pro celou Moravu, jehož platnost přetrvala i další století (srov. Nekuda 1961b, 165—167). Dalšími příčinami zániku bylo i podnikání šlechty, zejména stavba rybníků. Zatopení pozemků vesnic máme doloženo i přímo pí-

Obr. 5. Pravděpodobný stav vývoje osídlení v okolí Jihlavy na konci 1. třetiny 13. století. Plné čtverce – dosud existující osady půlené čtverce – vesnice, u nichž došlo ke změně jména; trojúhelníky – zaniklé vesnice; křížek – farní kostel; čárkovaně – pravděpodobné trasy Haberské a Humpolecké stezky; čerchovaně – hranice území želivského kláštera (v severozápadní části mapky).

semnými prameny, jak je tomu například u Rakousek na Prostějovsku i dalších lokalit na jižní a jihozápadní Moravě i jinde. Existuje však řada dokladů o náhradách škod způsobených stavbou rybníků poddaným a velice často je doloženo zakládání rybníků na pozemcích již opuštěných vesnic. F. Matějek (1959, 98) na základě studia pramenů z 15.—16. stol. nepředpokládá, že by zakládání rybníků mělo za následek zhánění poddaných. K podobným závěrům dospěl i J. Válka (1962, 63—70; srov. Matějek 1959, 75—113; Nekuda 1961b, 163—164).

Také zakládání panských dvorů bývá uváděno jako příčina zániku středověkých vesnic (Nekuda 1961b, 164—165). Je to především záležitost 2. pol. 16. až poč. 17. stol. (ve 2. pol. 15. až 1. pol. 16. stol. dochází k likvidaci mnoha dvorů a parcelaci jejich půdy mezi poddané), a pokud jde o náhradu škod a možnosti zhánění poddaných z půdy včetně zavinění zániku vesnic, které je doloženo v několika případech (Nekuda 1961b, 164—165), platí pro tento proces podobné závěry jako v případě rozvoje rybnikářství (srov. Válka 1962, 70 až 81; Matějek 1959, 113—164). Studium písemných pramenů poukazuje na to, že jak zakládání rybníků, tak i dvorů na pozemcích již zaniklých vesnic bylo mnohdy východiskem z nouze, tedy určitým řešením na využití pustých pozemků. Mezi příčinami zániku bývají uváděny i morové epidemie. V našem prostředí nemáme pro tento způsob pustnutí středověkých vesnic žádné konkrétní důkazy a řada badatelů se domnívá, že tyto příčiny jsou zveličovány (srov. Nekuda 1961b, 175—176). Faktem zůstává, že 15.—16. stol. znamená

populační krizi a značný úbytek obyvatelstva, což ovlivnilo i některé ekonomické procesy a patrně mělo vliv i na zánik řady vesnic, zejména sídlišť existujících v nevýhodných podmínkách.

IV.

Mechanismus a příčiny procesu pustnutí vesnic 13.—16. stol. byly v určitých historicky i geograficky uzavřených moravských regionech podrobně studovány pouze v omezeném rozsahu (srov. obr. 2), a tak kromě již výše jmenovaného Oslavanska a dílčích zjištění z dalších cisterciáckých dominií a olomoucké biskupské državě, máme k dispozici pouze předběžné údaje. Ze srovnávacího studia vyplývá, že i na světských panstvích větších feudálů sehrálo svoji roli scelování dominií. Například je tomu tak ve 14. stol. na telečském panství pánů z Hradce, které bylo v té době jediným větším feudálním dominiem v jižní části Českomoravské vrchoviny. Zatímco na okolních panstvích zaniká nejvíce vesnic během 15. stol., na panství telečském se valná část středověkých sídlišť naposledy jmenuje osedlými v pramenech 14. stol. v době, kdy páni z Hradce toto dominium budují, a kdy scelují jednotlivá zboží (srov. Měřínský 1976a, 116, 118).

Na druhé straně na Ždánicku, snad právě z důvodů, že pozemková držba zde byla značně rozptýlena, nemáme doloženy vesnice zaniklé ve 13. stol., i když písemné prameny v tomto regionu již od 12. stol. dokládají řadu vesnických sídlišť. První fáze zániku probíhá dle písemných pramenů na Ždánicku až ve 14. stol. Příčiny zániku lze patrně spatřovat v regulaci nevyhovující struktury osídlení, možná i stavbě rybníků, špatných přírodních podmínkách a zbíhání poddaných z gruntů, vyvolaném zvyšujícími se nároky vrchnosti i dalšími výše uvedenými okolnostmi (špatné přírodní podmínky atd.). Hromadné pustnutí zde nastává až ve 2. pol. 15. stol., kdy došlo k opuštění zhruba deseti vesnic a pouze dvě byly později obnoveny (Měřínský 1982). Shodné rysy v procesu pustnutí nacházíme i na sousedním Kloboucku. Tam zaniká v 15. stol. 9 vesnic (Kordiovský 1977, 262—263). Tzv. druhá, rozsahem největší perioda pustnutí 2. pol. 15. až 1. pol. 16. stol. probíhá na velké části území Moravy a Slezska (Nekuda 1967, 5).

Například je tomu tak na brtnickém valdštejnském panství (srov. Měřínský 1976, 408—412). Na první pohled by se mohlo zdát, že zánik vesnic tu časově souvisí s budováním dominia, ale velká část vesnic se k panství dostává od jiných majitelů již jako pustá (zaokrouhlování dominia na úkor drobných statků srov. Matějek 1959, 123). Podobně neobstojí ani teze, že tyto vesnice zanikly bezprostředně za válečných událostí 2. pol. 15. stol. (Matějek 1954, 222—230, zvl. pozn. 4 na str. 222; 1959, 238—245). Podrobná analýza za pomoci písemných pramenů totiž ukázala, že řada vesnic je zde jako pustá uváděna již před dobou vojenských operací Matyáše Korvína a Jiřího z Poděbrad na teritoriu panství v roce 1468 a další naopak zanikly až po roce 1480 (Nekuda 1961b, 174). Jaké jsou příčiny pustnutí na brtnickém panství, zatím nedovedeme přesně vyložit. Tak jako na jiných dominiích zde můžeme v 16. stol. (asi existovaly již dříve) pozorovat jakýsi mezistupeň v podobě tzv. poustek — pustých gruntů ve vesnici. Určitou roli při opouštění poddanských usedlostí sehrály jistě i válečné události, ekonomická situace, úbytek obyvatelstva, hospodaření vrchnosti i reorganizace panství. Pokud jde o zbíhání poddaných, nelze jeho působení na zánik vesnic přeceňovat, zejména pokud jde o období 2. pol. 15. až poč. 16. stol. Během 16. stol. má snad počet zběhlých poddaných zvyšující se tendenci. Lze předpokládat, že se jednalo o nejchudší vrstvy a po-

čet útěků stoupal v době nepokojů a válečných událostí (srov. Válka 1962, 140—141). Rozdíly v intenzitě zbíhání mohly být dány i přírodními podmínkami, tedy u obcí v úrodných moravských úvalech a lesnaté vrchovině či horských oblastech. Příklad brtnického panství dokládá složitost procesu pustnutí a nabádá k opatrnosti při srovnávacím studiu, zejména v různých časových horizontech a na územích s rozdílnými přírodními podmínkami, a tím pádem i rozdílnou situací hospodářskou, sociální a politickou.

Důležité poznatky o problematice zániku středověkých vesnic vyplynuly ze studie R. Zubera (1972, 42—47) o osídlení Jesenicka. Pustnutí vsí postihlo tento region od pol. 14 stol., kdy dochází k poklesu osídlení, a až do poč. 15. stol. bylo mnohem silnější než v jiných částech vratislavského biskupského dominia. Podrobný výzkum ukázal, že v mnohých případech jde jen o zdánlivé mizení vsí a překrývání původních názvů novými německými, případně o zmenšování vesnic, které jsou zachycené v soudobých listinách pod novými jmény. V několika případech lze na Jesenicku doložit odstěhování obyvatelstva do sousední osady, v níž se předtím nutně musel počet osadníků podstatně snížit. Tito osadníci dále obdělávali pozemky zašlé vsi a platili z nich příslušné dávky. Jednalo se o dlouhodobý proces, při němž velké vsi prořídly a na uprázdněné grunty se stěhovali lidé z menších osad, třeba pro větší bezpečnost, pohodlí, snazší komunikace apod. Připojení zemědělské půdy malých sídlišť k větším vsím je možno předpokládat i tam, kde se rozloha vesnic mezi léty 1290—1420 nápadně zvětšila (Zuber 1972, 42).

Na otázku, co způsobilo skutečný zánik mnoha vesnic na Jesenicku, odpovídá R. Zuber (1972, 46), že to bylo přerušení přílivu cizích osadníků kolem roku 1300, odchod mnohých polských obyvatel v osmdesátých letech 13. stol., válečné nepokoje koncem 13. až poč. 14. stol. a za druhou hlavní příčinu považuje zánik početných hornických a hutnických sídlišť zejména v okolí Frývaldova (Jeseník). Proces pustnutí pokračoval i v 15. stol. a teprve ve 2. pol. 16. stol., kdy se zde projevil hlad po půdě, došlo k obnově mnoha zaniklých vesnic (tzv. druhá, vnitřní kolonizace Jesenicka). Studie R. Zubera znamená značný pokrok v regionálních výzkumech dějin osídlení a přináší i řadu nových poznatků k problematice zanikání středověkých vesnic. Další nové informace a pohledy, jak autor připomíná, by mohl přinést archeologický výzkum oblasti (Zuber 1972, 47).

Zmíníme se ještě o třech regionech, kde byl ve větším rozsahu sledován proces pustnutí středověkých vesnic. Především je to oblast Pohořelicka na jižní Moravě, kde podle J. Ungera (1977, 262; 1974, 29; 1981a, 132—133) spadá zánik větší části vesnic do konce 14. nebo poč. 15. stol., nejpravděpodobněji do období domácích rozbrojů mezi Joštem a Prokopem a husitských válek. Ty však patrně neznamenaly příčinu definitivního zániku, ale pouze bezprostřední impulz. V tomto období upadá i význam samotných královských Pohořelic. J. Unger (1981a, 131—133) považuje za trvalé příčiny zániku 2 vesnic vyschnutí vodních zdrojů a vyčerpání půdy, u dalšího sídliště přílišnou blízkost města, které skýtalo v neklidných dobách husitských válek lepší ochranu jeho obyvatelům. V 16. stol. byly na pozemcích čtyř ze sedmi zaniklých vesnic získaných Pernštejny zřízeny rybníky. Podobně se stalo i u další osady Hlavatic. Pouze Přibice, jejichž území nebylo vhodné pro budování rybníků, byly obnoveny (k zániku budováním rybníků srov. výše). Již na přelomu 13. a 14. stol. zanikla ve studovaném mikroregionu jedna vesnice stojící na břehu Svratky, a to asi vlivem změněných přírodních podmínek — zvýšení hladiny vody, což vedlo k záplavám (Unger 1981a, 130).

Otázce zaniklých středověkých vesnic na jižní Moravě (srov. Unger 1970;

1974; 1977; 1981a) by měla být věnována zvýšená pozornost. Poměrně dobře totiž známe vesnice na mladém sídelním území (Českomoravská vrchovina, Drahanská vrchovina; srov. obr. 6) i ve starém sídelním území jihozápadní Moravy (Mstěnice) a střední Moravy (Konůvky). O půdorysném uspořádání vesnic, domech i hmotné kultuře v oblasti jihomoravských úvalů jsou naše vědomosti velmi torzovité. Pokud byly prováděny menší zjišťovací a záchranné akce (např. Michna—Unger 1971; Novotný 1976; Unger a kol. 1980), nepodařilo se dosud půdorys usedlosti odkrýt. Je to dáno jednak většinou nevhodnými podmínkami pro výzkum (inundace, silná kulturní vrstva, intenzivní obhospodařování a mnoho pozdějších zásahů do terénu), a dále se můžeme domnívat, že domy byly budovány jinou stavební technikou než kamenné nebo alespoň podezděné srubové či kombinované usedlosti na Českomoravské a Drahanské vrchovině. V oblasti jižní Moravy se dodnes udržely stavby, jejichž stěny byly budovány z hlíny. Tyto stavební techniky souvisí se starými podunajskými tradicemi (srov. Frolec 1970, 30—31; Mencl 1980, 9—173) a lze předpokládat, že zde byly běžně používány i ve středověkém období. Jejich archeologické zachycení je vzhledem k použitému materiálu — nepálené hlíně mnohem obtížnější než u kamenných podezdívek, zahloubených objektů či kůlových konstrukcí.

Jak ukazují údaje lichtenštejnského urbáře z roku 1414 (Bretholz 1930) i analýzy situace 2. pol. 15. až 16. stol. provedené F. Matějkem (1959, 234 až 238), objevují se v oblasti moravských úvalů na rozdíl od ostatního území větší vesnice nad 25 osedlých (tj. usedlostí). Na jižní Moravě se jednalo o skutečně velké vesnice, které měly i 50 až 70 osedlých (Bretholz 1930, 1—146). Nejasné jsou příčiny zániku řady vesnic na jižní Moravě. Poměrně rozsáhlé

Obr. 6. Dašovice, zaniklá středověká vesnice u Lesné (okr. Třebíč). Situační skica půdorysu vesnice s pozůstatky jednotlivých usedlostí, tvrzí a příkopy kolem lokality. Upraveno podle měření J. Musila a A. Bartuška 1949 v plánu J. Hyzlera 1955; ulož. archiv AÚ ČSAV Brno čj. 1120/56.

změny osídlení ve 13. stol. lze připsat nejen koncentraci a redukci sídlištní sítě, ale i odlišnému vodnímu režimu, který od 13. stol. počal ohrožovat sídliště ležící na nejnižších terasách a návrších v inundaci (srov. Unger 1981, 84; 1981a, 130; Opravil 1981, 89). Masový zánik jihomoravských vesnic během 15. stol. nebyl dosud podrobně analyzován. Podle R. Hurta (1969, 14) zde největší rozvrat napáchaly česko-uherské války, jež vedle předchozích husitských válek znamenaly značný populační úbytek. Skutečný mechanismus zániku více než padesáti středověkých vesnic na Břeclavsku byl však podobně jako v jiných regionech asi složitější a závisel především na ekonomických a sociálních činitelích.

Pokud máme k dispozici zobecňující údaje z oblasti Drahanské vrchoviny, nejvíce vesnic zde zaniká v 15. stol., méně již v 1. pol. 16. stol. Podle E. Černého (1979, 107) byly příčinou zániku války, zejména husitské, mory, nedostatek vláhy, hospodářská politika feudálů, koncentrace obyvatelstva do vesnic výhodněji položených a do měst. Tedy obecně uváděné příčiny. Index pustnutí na Drahanské vrchovině se dá na poč. 16. stol. vyjádřit poměrem 42:56. Z uvedených 42 pustých vesnic bylo pouze 3 a půl vsi obnoveno. To, že na Drahanské vrchovině zmizelo přes 40 % vesnic, naznačuje hlavní příčiny zániku, kterými asi byla regulace osídlení v nevýhodných nebo nepříliš výhodných přírodních podmínkách, závislá i na úbytku obyvatelstva během 15. až poč. 16. stol. Poukazuje na to i množství zaniklých plužin, jež nebyly z velké části od 15. až 16. stol. obdělávány a došlo k jejich zalesnění (Černý 1979). Například výzkum zaniklé středověké vesnice Vilémov poukázal na možnost postupného záměrného vysídlení obyvatel vesnice a vzhledem k nalezeným pozůstatkům železářské výroby uvažuje D. Šaurová (1961—1964, 104; 1976, 162; 1980) o místním vývoji spojeném s přesunem železářství na Adamovsko a Blanensko.

V oblasti Uherskohradišťska a Uherskobrodska uvažuje R. Snášil (1982; 1982a) o dvou prostorových kumulacích zániku vesnic. Celkem zde písemné prameny dokládají přes čtyřicet opuštěných sídlišť zemědělského charakteru a na jedné třetině z nich byly učiněny i archeologické nálezy. Prvá kumulace se nachází při řece Moravě a jejich přítocích a zánik tam probíhá hlavně od konce 12. do pol. 13. stol. Druhá kumulace se zánikem ve vrcholném a pozdním středověku leží na Uherskobrodsku a Bojkovsku. R. Snášil zjistil v regionu tři až čtyři časové horizonty pustnutí. Prvý horizont je vyvolán koncentrací osídlení, změnami struktury ve 13. stol., závislé i na změně hydrologických podmínek u vodních toků, a i založením královského města Uh. Hradiště. Druhý horizont vročený do 14. stol., zejména jeho druhé poloviny (opuštěno 15 sídlištních jednotek), je zapříčiněn podle R. Snášila především redukcí sídlištní sítě vybudované za kolonizace, boji mezi Joštem a Prokopem a částečný vliv na zánik v tomto období mohlo mít i zbíhání poddaných do města Hradiště. Třetí horizont zániku je datovaný do 2. pol. 15. stol., kdy vliv na pustnutí měly česko-uherské války, a čtvrtý horizont náleží až 18. stol. V regionu nebyl zjištěn ani jeden případ, že by příčinou trvalého zániku celé vesnice bylo zbíhání poddaných (pouze jednotlivé poustky), zábor půdy pro dvory a rybníky nebo epidemie a požáry. I když v kraji, jenž byl pohraniční oblastí, zaniklo v době rozbrojů konce 14. stol. deset vesnic, za husitských válek čtyři a jedna přechodně, za česko-uherské války zcela nebo přechodně 12 lokalit a v 16.—17. stol. čtyři vesnice, z nichž dvě byly obnoveny, je nutno za hlavní a definitivní příčiny zániku považovat ekonomické a sociální procesy. Důležité je, že R. Snášil věnuje ve své studii pozornost i změnám místních jmen (celkem 59 změn u 35 místních jmen existujících nebo zaniklých sídlišť). Tato toponyma vyskytující se v písemných pramenech totiž mnohdy zkreslují obraz procesu a inten-

zity pustnutí a je nutné podrobně je sledovat, podobně jako zánik vesnic splynutím s jinou osadou.

V.

Pro studium problematiky příčin zániku středověkých vesnic je důležité další zpracování písemných pramenů, ať již se jedná o nové edice, či analýzy vycházející ze studia diplomatického materiálu, městských knih, urbářů, gruntovnic a dalších písemností. Musíme bohužel konstatovat, že za poslední období se v bádání o období 13.—16. stol. projevuje určitá stagnace, a to zejména v oblasti hospodářských a sociálních dějin. Ze starších prací zabývajících se touto tematikou jsme již několikrát citovali práci L. Hrabové (1964) o ekonomice na feudální državě olomouckého biskupství ve 2. pol. 13. stol., dále jmenujme Dějiny venkovského lidu F. Grause (1953; 1957) a množství dalších prací ve vztahu k problematice zaniklých středověkých vesnic, vyšlých zhruba do roku 1960, rozebírá V. Nekuda (1961b). Z dalších dílčích studií uveďme alespoň srovnání předpisů o stěhování poddaných během 14. stol. v českých zemích a v Polsku (Válka 1962a). Vzhledem k vypovídacím možnostem a charakteru písemných pramenů byla větší pozornost věnována období 15.—16. stol. Jmenujme rozsáhlé práce o feudálním velkostatku z pera F. Matějka (1959) a J. Války (1962; tam další lit.), práce věnované sociální struktuře (Matějek 1970), pohybu obyvatelstva (Matějek 1961; Marek 1960), živelným katastrofám (Hosák 1969), životu vesnice a dílčím zjištěním o ekonomice feudálního velkostatku a postavení poddaných (Jirásek 1963—1964; Matějek 1954; Zaoralová 1969). Důležitými příspěvky pro poznání situace na moravském venkově 15. až 16. stol. jsou publikace a rozbory údajů z urbářů (Jirásek 1960; Nekuda 1962; Zemek—Pohanka 1961). Více pozornosti bylo v uplynulém období věnováno zbíhání poddaných a pustnutí vesnic v periodě 17. stol. a zejména třicetileté války (Fišer 1978; Matějek 1967; 1975; 1976; Šindelář 1979; Vlach 1974).

Detailní studium písemných pramenů a jejich zpracování jistě přinese mnoho nových poznatků pro upřesnění lokalizace zaniklých vesnic i další otázky týkající se zejména velikosti vesnic, příčin pustnutí, sociální struktury, hospodářství poddaných i feudálního velkostatku a dalších aspektů. Nové pohledy na širší problematiku dějin osídlení bude možno získat především tam, kde lze v malém regionu či u jedné lokality využít mapového materiálu indikační skicy, tereziánského a josefovského katastru, rektifikačních akt, urbariální fase, první a druhé lánové visitace, gruntovnic, berňových register, až po zápisy v urbářích (srov. z nové lit. např. Matějek 1979; Voldán 1969; dále Válka 1962; Matějek 1959) a studovat tak postupný vývoj od 15. nebo 16. do 19. stol. Tento postup nelze samozřejmě použít všude, ale v mladém sídelním území, kde nedocházelo k převratným změnám a přestavbě osídlení, jako byla např. Českomoravská vrchovina, dospěl Z. Láznička (1941) k zajímavým poznatkům, které by v kombinaci s archeologickým výzkumem, etnografickým bádáním a dalšími pomocnými disciplinami mohly přispět ke komplexnímu obrazu vývoje a dějin osídlení.

Dosavadní výsledky dosažené při řešení otázek zániku středověkých vesnic na Moravě můžeme shrnout asi v tom smyslu, že nelze již dále studovat zánik u jednotlivých lokalit a vycházet při tom pouze z údajů písemných pramenů. Proces pustnutí je nutno sledovat komplexně za použití všech dostupných pramenů historických i mezních přírodovědných oborů, vycházet z uzavřených historických celků, tedy feudálních panství, a srovnávat jednotlivé regiony mezi sebou. Bude nutno přistoupit též k vypracování určitých obecných modelů vývoje a změn osídlení.

Na Moravě můžeme první vlnu pustnutí sledovat během 13. stol. (maximum okolo pol. 13. stol.) ve starém sídelním území a všechna opuštěná sídliště této doby nemáme doložena písemnými prameny. Příčinami zániku je především koncentrace osídlení a změny struktury, někde prokazatelně spojené s budováním rozsáhlejších dominií, zejména dominií církevních. Určitý vliv, daný i regionálně, mohly mít na intenzitu pustnutí i válečné události 13. stol. Na jižní Moravě probíhá zánik některých sídlišť v důsledku ekologických změn, hlavně vodního režimu (záplavy). Během 14. stol. pokračuje zánik dalších vesnic, a to jak v důsledku budování větších feudálních dominií, nevhodných založení v mladém sídelním území, kde dochází k regulaci sídlištní sítě, přechodem ekonomiky na některých, především církevních, državách k hospodaření ve vlastní režii (důsledkem mohlo být zbíhání poddaných), tak i vlivem počínajících krizových jevů (úbytek obyvatelstva, zbíhání). Lokálně mohly být příčinami zániku i takové faktory, jako je pokles či zánik důlního a hutního podnikání, vyčerpání půdy, válečné události atd. Domnívám se ve shodě s dalšími badateli, že zbíhání poddaných a stejně tak i válečné události nelze jako příčiny zániku přeceňovat a generalizovat. V některých prokazatelných případech přesunů obyvatelstva do okolních vesnic se vlastně nejedná o zánik a pole jsou dále obhospodařována. Mnoho vesnic 13.—14. stol. se také skrývá pod jinými názvy a ve skutečnosti nezanikly.

Druhou největší periodu zániku středověkých vesnic na Moravě představuje 15.—16. stol. Příčiny opouštění vsí v tomto období nejsou spolehlivě objasněny a názory jednotlivých badatelů se značně různí. I když v některých jednotlivých případech nelze vyloučit přímý zánik za válečných událostí, v obecné rovině musíme hledat příčiny v celkové sociální a hospodářské situaci 15. až 1. pol. 16. stol. Především to byl úbytek obyvatelstva a s tím spojený nadbytek půdy, který mohl vést k přesunům osídlení a rušení nevýhodných vsí i plužin, dále větší náběhy k hospodářskému podnikání šlechty i reorganizace panství, což může souviset s krizí nižší šlechty. Na Českomoravské vrchovině pozorujeme určité náznaky, že více zaniklých vesnic se objevuje na panstvích drobných feudálů. V případě výstavby rybníků a dvorů (dvory jsou ve větší míře budovány až od 2. pol. 16. stol. a v předchozím období dochází naopak k jejich rozprodeji mezi poddané; Matějek 1959, 113—122) dochází většinou pouze k přesunům osídlení a náhradě škod ze strany vrchnosti, nebo je jejich zakládání východiskem z nouze a budují se na pozemcích již pustých. Bylo by též třeba sledovat, neprojevuje-li se v osadách sousedících se zaniklou vesnicí zvýšení počtu obyvatel a rozšíření pozemků těsně po předpokládané době opuštění sídliště. To, že plužina zaniklé středověké vesnice byla dávána sousedním osadám, nemusí mít přímou souvislost se zánikem, ale přesto něco signalizuje, poněvadž u řady opuštěných vesnic zůstává pustá i plužina a ta časem zarůstá lesem (srov. obr. 7).

Za třetí etapu zániku můžeme označit dobu 2. pol. 16. až 17. stol., kdy dochází k rozvoji vrchnostenského podnikání, zakládání dvorů, růstu robot atd. (počátek tzv. druhého nevolnictví). I když teprve v tomto období se stupňuje zbíhání poddaných, dochází ke značnému zbídačení nejširších vrstev obyvatelstva v důsledku třicetileté války a v pobělohorském období se značně zhoršuje postavení poddaných, došlo na Moravě k opuštění jen asi 90 vesnic, z nichž zhruba čtyřicet bylo znovu obnoveno (Nekuda 1961b, 162). Množství poustek v jednotlivých vesnicích bylo však po třicetileté válce značně vysoké, a teprve postupně se tyto mezery v osídlení zaplňovaly (srov. výše uváděnou lit. a Matějek 1975; 1976; Vlach 1974; k druhému nevolnictví Válka 1962). Stručně lze proces zániku středověkých vesnic na Moravě zobecnit v tom smyslu, že za-

Obr. 7. Vetla, zaniklá středověká vesnice u Žďáru nad Sázavou (okr. Žďár nad Sáz.). Fotografie území zaniklé vesnice připojeného ke katastru Žďáru nad Sáz., jak se projevuje na indikační skice z roku 1835. Ulož. St. obl. archiv Brno.

tímco první etapa zániku souvisí s hospodářským rozmachem 13. stol., je druhá a třetí etapa projevem krizových jevů feudální společnosti.

VI.

Zemědělské osady představovaly bezesporu základní kostru celého středověkého osídlení. Tematické zaměření tohoto přehledu nám nedovoluje zabývat se podrobněji dalšími typy sídlišť. V poslední době je značná pozornost věnována středověkým městům, a to především jejich archeologickému výzkumu. Většinou se jedná o záchranné akce vyvolané stavebními zásahy (srov. Měřínský 1979, 63—64; tam další lit.). Pro studium středověké vesnice je důležité sledovat problematiku tržních městeček, útvarů, které stály na rozhraní mezi městem a vesnicí. Jednalo se o centra trhu, směny, mnohdy i feudálního panství a v ekonomice těchto útvarů se výrazněji projevuje zastoupení řemeslné výroby. Od 12. stol. prodělala značný a složitý vývoj. Buď se stala zárodkem pozdějšího města, nebo v dalším období stagnovala. Ve 13. stol. jsou vysazovány i nové lokace.

Archeologicky byla z těchto útvarů zkoumána původní lokace Žďáru nad

Obr. 8. Strachotín (okr. Břeclav). Situace výzkumu v intravilánu obce na jaře 1981 (čp. 99). Zachyceny vstupy do středověkých lochů, žlab a další objekty.

Sáz., existující ve 3. čtvrtině 13. stol. (Richter 1975, 252—253) a potom přesunutá do oblasti jádra nynějšího města, dále městské provizórium založené po roce 1250 v místech Bezručovy ulice v Rýmařově a tržní městečko Veligrad připomínané v písemných pramenech 13. stol. Záchranným výzkumem bylo sledováno osídlení 13.—16. stol. v Modřicích, které byly majetkem olomouckého biskupa (Měřínský 1979, 62—63; tam další lit.). Na příkladě Starého Města (Snášil 1979), Potvorovic (Měřínský 1977c) a nově zjištěného příkopu ve Strachotíně, jehož zánik je datován do 1. pol. 15. stol., lze dokumentovat opevnění trhových osad a středověkých městeček (srov. obr. 8, 9). Svým charakterem se k této skupině sídlišť hlásí i zaniklá vesnice Dašovice (obr. 6), existující ve 14.—15. stol. a sledovaná prozatím pouze povrchovým průzkumem (Měřínský 1976, 409—410), a předhradí, podle povrchových stop se situací připomínající např. Hradišťko u Davle, shledáváme u Radkova na Moravskotřebovsku předběžně vročeném do 13.—14. stol. (srov. Měřínský 1981, 164).

Vedle studia vzniku a vývoje středověkých měst, vesnického osídlení i tržních městeček můžeme sledovat i zvýšený zájem o fortifikace, hrady, tvrze a drobná středověká opevnění (srov. Nekuda—Unger 1981; Měřínský 1981; tam další lit.). Větší mezery máme dosud ve studiu uměleckých památek, zejména sakrální architektury. Ale i v této oblasti se v poslední době pracuje jednak na soupisu románské architektury, jednak na seznamu památek adekvátním českému protějšku (např. Kudělka a kol. 1977—1978). Samostatná pozornost je věnována též studiu výrobních objektů, zejména železářství, hrnčířství, ale i dehtařství, vápenictví a důlnímu podnikání včetně studia exploatace nerost-

Obr. 9. Strachotín (obr. Břeclav). Vstup do středověkého lochu (obj. č. 25) na ploše zkoumané na jaře 1981 (čp. 99).

ných surovin ve středověku (srov. např. Sborník ze semináře „Zkoumání výrobních objektů a technologií archeologickými metodami", Brno 1980; Štelcl—Malina 1975).

VII.

Moderně pojaté studium dějin osídlení musí, jak jsme již několikrát zdůraznili, vycházet z komplexně pojatých výsledků bádání různých historických i přírodovědných mezních disciplin. Prozatím jsme hodnotili především výsledky dosažené vlastním studiem písemných pramenů a nálezů archeologických. Nezastupitelné místo zde však mají i další obory. Dobrých výsledků dosáhla toponomastika (srov. úvodní část a zprávy ve ZMK ČSAV; bibliografie viz Nováková-Šlajsová 1981), i když nedospěla kromě některých dílčích prací Šrámkových (1969; 1970; 1977) k takové syntéze, jako je Šmilauerovo Osídlení Čech ve světle místních jmen (1960). O historickou interpretaci a využití místních i pomístních jmen se pokusil L. Hosák (např. 1968). Významem pomístních názvů pro výzkum zaniklých vesnic se zabývali L. Olivová-Nezbedová (1971; 1976; 1978) a R. Šrámek (1971). Hodně dlužni zůstáváme dosud výzkumu patrocinií (Hosák 1970a; 1972; srov. Štěpánek 1968b).

Značný význam při studiu dějin osídlení má historická geografie. Řadu

Obr. 10. Prostředkovice (okr. Jihlava). Katastr obce (intravilán značen A) dle indikační skicy z roku 1835 ve St. obl. archivu Brno. Příklad katastru patrně v původním středověkém rozsahu bez připojených částí území jiných vesnic. Tvar a poloha vesnice dovolují uvažovat o původním členění plužiny do záhumenic.

Obr. 11. Rančířov (A) a Cerekvička (B) (okr. Jihlava). Katastry obcí (intravilány značeny A, B) dle indikační skicy z roku 1835 ve St. obl. archivu Brno. Příklad rozpůlení původního území Rančířova pro založení nového sídliště Cerekvičky na jedné rančířovské polovině. V okrajových částech katastrů patrný další vývoj přebíráním částí území okolních vesnic.

příspěvků máme k dispozici o středověkých cestách a vývoji hranic (např. Hosák 1957a; Málek 1962; Schulz 1969; Vávra 1971; Vermouzek 1974; Zemek 1972). Morava má díky pracím E. Černého (1973; 1979; tam další lit.) značný předstih při terénním výzkumu zaniklých plužin i mapování terénních reliktů po středověkých vesnicích. Jejich sledování však bude nutno rozšířit i na další regiony, kde jsou k tomu vhodné podmínky. V jednotlivých případech byly terénní relikty po usedlostech zachyceny např. na zaniklých středověkých vesnicích Střenč, Dašovice (obr. 6) a Čížov na Českomoravské vrchovině (Měřínský 1976, 408—412), Dobešovice ve Ždánickém lese (Šaurová 1974), Rabendorfu ve Slezsku (Goš 1979), u Štítar na Znojemsku (Novotný 1967) atd. a pozůstatky plužiny např. na Pfaffenschlagu (Nekuda 1975a, 164—165), Lhotě Pičulín a Veselí na Českomoravské vrchovině. Bude nutno věnovat pozornost celkovému vývoji půdorysu osad a jejich území za použití všech dostupných pramenů. Zejména pokud jde o rekonstrukci vývoje katastrů osad v mladém sídelním

Obr. 12. Stonařov (okr. Jihlava). Katastr obce (intravilán značen A) dle indikační skicy z roku 1835 ve St. obl. archivu Brno. Příklad připojení části území zaniklé vesnice Zhořec v jižní části a dalších menších částí území zaniklých vesnic Falknov, Otín a Pfaffendorf při okrajích katastru.

území, naznačují některé dílčí práce dobré výsledky (na tyto skutečnosti upozornil již J. Pohl 1934—1935, 32—34; a L. Hosák 1957, 146; srov. Měřínský 1971, 24, 27, 30—31; 1970, 30—31; 1974, 37, 39; srov. obr. 7, 10—12) a na jejich základě lze v hrubých rysech rekonstruovat obraz středověké kulturní krajiny (srov. obr. 13—14).

Význam pro sledování problematiky vývoje a dějin osídlení má i etnografie, hlavně studium materiální kultury, jehož součástí je i sledování sídelních typů, forem plužiny a vlastní usedlosti. Metodickými otázkami a úskalími, na něž narážíme při promítání skutečností získaných výzkumem dosud stojících staveb a půdorysů osad dále do minulosti se zabývali v českém prostředí Z. Smetánka a J. Škabrada (1976; Škabrada—Smetánka 1974; 1975; Škabrada 1978). Na Moravě nebyly tyto otázky z hlediska dějin osídlení dosud rozpracovány (srov. obr. 15). Náběhem zde byly studie geografa Z. Lázničky (1941; 1956; tam další lit.). K dispozici máme řadu dílčích i souhrnných prací, které těží z terénních výzkumů vesnické architektury i syntézy dosavadních poznat-

Obr. 13. Sídelní transekt v prostoru mezi Jihlavou a Stonařovem (okr. Jihlava). Situace členění katastrů jednotlivých obcí k roku 1949.

Obr. 14. Sídelní transekt v prostoru mezi Jihlavou a Stonařovem (okr. Jihlava). Rekonstrukce členění území jednotlivých sídlišť a jejich prostorová dislokace ve 14. století. Plné čtverce – dodnes existující obce; šrafované – vesnice zaniklé a opět obnovené; prázdné čtverce – zaniklé vesnice; křížky – farní kostely; tečkované – přibližná plocha zalesnění 14. století.

Obr. 15. Čížov (okr. Jihlava). 1 – vstupní portál do špýcharu, 2 – špýchary stojící v rámci vesnické zástavby.

ků včetně řešení otázek geneze určitých jevů a interetnických vztahů (Frolec 1970; 1974; 1975; 1976; Mencl 1980). Bude nutno především sledovat zpětně do minulosti regionální diferenciaci typů jednotlivých půdorysných dispozic vesnic, plužiny i usedlostí, srovnávat etnografické doklady s poznatky archeologickými a hledat vzájemné souvislosti i možnosti využít dosud stojících objektů k širším sídelně historickým závěrům. To však je nutno provádět, jak již bylo několikrát řečeno, za spolupráce různých historických a přírodovědných disciplin. Mnoho cenného materiálu bylo získáno při studiu přírodních poměrů, rybnikářství, vývoje lesa a ekologie sídlišť (např. Hřibová 1956; Boháč 1973; Hurt 1960; Málek 1966; 1970; 1978; RybníčkováRybníček 1976; Opravil 1974; 1981; Snášil 1976; 1978 Štěpánek 1968a).

Lze konstatovat, že až na některé dílčí disproporce jsou na Moravě vytvořeny dobré podmínky pro soustavné studium dějin osídlení. Nejdále patrně postoupilo zpracování této tematiky na Jesenicku (Zuber 1972), jižní Moravě (Unger 1981a; Měřínský 1980c; Jelínková—Měřínský 1982) a v oblasti Uherskohradišťska (Snášil 1982a), i když prozatím byly při metodě zpracování v převaze buď postupy založené na písemných pramenech nebo nálezech archeologických. Dílčích výsledků dosáhlo sledování vývoje osídlení i na moravské straně Českomoravské vrchoviny a v jejím podhůří (srov. Nekuda 1975a, 167 až 173; 1979; Bláha 1968; Měřínský 1971; 1976; 1977b). Menší pozornost byla dosud věnována střední a severní Moravě. V další etapě bude nutno odděleně sledovat a srovnávat staré a mladé sídelní území a případně i přechodné zóny. To platí nejen o obecných otázkách postupu osídlení, strukturálních změn, zániku osad, ale i o plužině, půdorysech osad, konstrukci obydlí, systému zemědělské výroby a celkovém zaměření zemědělství i o dalších objektech studia (města, trhové osady, fortifikace, atd.). Nemusíme jistě zdůrazňovat, že takto komplexně pojaté studium, které jedině vede k získání pokud možno co nejvěrnějšího obrazu dynamiky osídlovacího procesu, se vymyká možnostem jednoho badatele a vyžaduje co nejširší týmovou spolupráci odborníků různých zainteresovaných vědních disciplin.

Prameny a literatura

Bakala J., 1977: Středověké osídlení pravobřežního Ostravska, Ostrava 9, 150—180.

Belcredi L., 1981: Zaniklé středověké osady na Drahanské vrchovině, díl I—II. Rkp. nepubl. dipl. práce na katedře archeologie a muzeologie FF UJEP v Brně. Brno.

Bláha J., 1968: Vývoj osídlení jihozápadní Moravy do doby husitské (se zvláštním zřetelem k osídlení středověkému), díl I—III. Rkp. nepubl. dipl. práce na katedře archeologie a muzeologie FF UJEP v Brně. Brno.

— 1977: Poznámky k počátkům a vývoji osídlení olomouckého podhradí. In: Středověká archeologie a studium počátků měst, 28—35. Praha.

— 1979: Úvod do problematiky slovanského osídlení Olomouce, Historická Olomouc a její současné problémy. Acta UPO-Facultas philosophica, Philosophica-Aesthetica 5, 85—94. Praha.

Boháč Z., 1973: K některým geografickým aspektům středověkého osídlení v našich zemích, Historická geografie 10, 151—169.

— 1978: K metodice studia dějin předhusitského osídlení v Čechách, Historická geografie 17, 3—59.

Boháč Z.—Černý E., 1980: K evidenci zaniklých středověkých osad v Čechách a na Moravě, ArchH 5, 149—153.

Bretholz B., 1912: Geschichte Böhmens und Mährens bis zum Aussterben der Přemysliden (1306). München und Leipzig.

— 1916: Zur Zychaschen Kritik meiner „Geschichte Böhmens und Mährens", Zeitschrift des deutschen Vereines für die Geschichte Mährens und Schlesiens XX, 1—13.
— 1921: Geschichte Böhmens und Mährens. Erster Band. Das Vorwalten des Deutschtums Bis 1419. Reichenberg.
— 1930: Das Urbar der Liechtensteinischen Herrschaften Nikolsburg, Dürnholz, Lundenburg, Falkenstein, Feldsberg, Rabensburg, Mistelbach, Hagenberg und Gnadendorf aus dem Jahre 1414. Reichenberg und Komotau.
Burian V., 1966: Kartouzka v Dolanech — moravský protějšek hradu Siónu, Střední Morava 1, 5—18.
CDM: Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae VII. Brünn 1858 (ed. P. Ritter v. Chlumecky).
Čerešňák B. a kol., 1980: Přehled dějin Moravy I. Od Velké Moravy do husitské revoluce (skripta FF UJEP). Brno.
Černý E., 1965: Význam zaniklých plužin v senetářovském lesním katastru při zjišťování neznámých zaniklých vsí panství holštýnského. K metodice hledání zaniklých osad, Acta regionalia — Sborník vlastivědných prací, 173—179. Praha.
— 1970: K metodologii terénního průzkumu zaniklých středověkých plužin, Sborník Čsl. společnosti zeměpisné 75, 234—242.
— 1970a: Význam povrchového průzkumu při hledání a zjišťování zaniklých středověkých osad, VVM XXII, 52—65.
— 1973: Metodika průzkumu zaniklých středověkých osad a plužin na Drahanské vrchovině, Zprávy Čsl. společnosti archeologické při ČSAV XV, seš. 4—5, 50—119.
— 1975: Evidence zaniklých středověkých osad, AR XXVII, 318—324.
— 1979: Zaniklé středověké osady a jejich plužiny, Studie ČSAV, č. 1. Praha.
Černý F.—Váša P., 1907: Moravská jména místní. Výklady filologické. Brno.
Červinka I. L., 1896: Pravěká hradiska na Moravě. Kroměříž.
— 1902: Morava za pravěku. Brno.
— 1927—1930: Zapomenuté hrady a tvrze moravské, ČVMSO XXXIX, 1927, 88—95; XL, 1928, 69—76; XLI—XLII, 1929, 153—160; XLIII, 1930, 84—94.
— 1928: Slované na Moravě a říše Velkomoravská. Brno.
— 1939: Slované na Moravě — Moravané. Rkp. AÚ ČSAV Brno. Brno.
— 1942: Pusté vsi. Rkp. AÚ ČSAV Brno. Brno.
— 1942a: Zapomenuté hrady, hrádky a tvrze moravské. Rkp. AÚ ČSAV Brno. Brno.
— 1948: Hradiště a Velehrady na Moravě. Uherské Hradiště.
Dobiáš J., 1930: Německé osídlení ostrůvku jihlavského, Časopis archivní školy VIII, 1—92.
Dostál B., 1961: Velkomoravské Znojemsko ve světle archeologických nálezů, SPFFBU E 6, 97—124.
— 1966: Slovanská pohřebiště ze střední doby hradištní na Moravě. Praha.
— 1968: K prehistorii a protohistorii Břeclavi. In: Břeclav, dějiny města, 9—44. Břeclav.
— 1975: Břeclav-Pohansko IV. Velkomoravský velmožský dvorec. Brno.
— 1978: Dvacet let archeologického výzkumu Břeclavi-Pohanska, VVM XXX, 129 až 157.
Dostál J., 1953: Lokalisace zaniklých osad v kraji Olomouckém, ČSPS LXI, 60—62.
Dvorský F., 1906: Vlastivěda moravská. Třebický okres. Brno.
Fiala Z., 1975: Přemyslovské Čechy. Český stát a společnost v letech 995—1310. Praha.
Fialová V., 1961—1964: Předměty z obydlí venkovského zemědělce z doby okolo roku 1300 v Kralicích nad Oslavou, VVM XVI, 109—110.
Fišer R., 1978: Postup rekatolizace a zbíhání poddaných do Třebíče a na třebíčské panství v polovině 17. století, Z kralické tvrze 9, 19—29.
Frolec V., 1970: Kulturní společenství a interetnické vztahy v lidovém stavitelství v Podunají, Rozpravy ČSAV, řada společenských věd, roč. 80, seš. 3. Praha.
— 1974: Lidová architektura na Moravě a ve Slezsku. Brno.
— 1975: K otázce vztahů mezi archeologickými a etnografickými doklady vesnického obydlí, AR XXVII, 342—345.

— 1976: Pokus o etnografickou interpretaci archeologických výzkumů středověké zemědělské usedlosti, ArchH 1, 49—52.
Goš V., 1969: Archeologický výzkum staré Mohelnice, Severní Morava 18, 78—79.
— 1970: Die Entwicklung der jungburgwallzeitlichen Besiedlung in der Gegend von Mohelnice. Vývoj mladohradištního osídlení na Mohelnicku, ČMM LV, 37—46.
— 1970a: Výzkum slovanské osady z mladší doby hradištní v Mohelnici v roce 1969, Referáty z I. pracovní porady mladých archeologů, Příloha VVM XXII, č. 3, 42—46.
— 1971: Slovanská osada z 9.—13. století v Mohelnici. In: Zaniklé středověké vesnice v ČSSR ve světle archeologických výzkumů. Díl I., 155—160. Uherské Hradiště.
— 1972: Slovanská osada v Mohelnici, Vlastivědné zajímavosti č. 53. Šumperk.
— 1973: Slovanská osada v Mohelnici, AR XXV, 371—380, 483—484.
— 1975: Osada hrnčířů v Mohelnici, AR XXVII, 338—341.
— 1979: Zaniklá osada Rabendorf (Rábov) u Horního Benešova, VVM XXXI, 64—66
Graus F., 1953, 1957: Dějiny venkovského lidu v Čechách v době předhusitské I—II. Praha.
Grolich V., 1971: Jezerky, zaniklá osada u Adamova, Vlastivědné zprávy z Adamova a okolí XV, č. 2, 11—13.
Habovštiak A., (zn. Hk.), 1973: 4. celoštátny seminár o výskume stredovekých zaniknutých osád v ČSSR (24.—27. X. 1972 v Bratislave), AR XXV, 691—692.
Hank V., 1949: Archeologický výzkum zaniklých historických osad na Moravě, ČMM XXXIV, 199—207.
Havlíček P., 1971: Výsledky geologického výzkumu na lokalitě „Záblacany". In: Zaniklé středověké vesnice v ČSSR ve světle archeologických výzkumů. Díl II., 127—136. Uherské Hradiště.
Hoferková J., 1965: Středohradištní venkovská sídliště na Moravě. Rkp. nepubl. dipl. práce na katedře archeologie a muzeologie FF UJEP Brno. Brno.
Holinková J., 1958: Soupis prací dr. Ladislava Hosáka, ČSPS LXVI, 105—109.
— 1967: Soupis prací prof. dr. Ladislava Hosáka za léta 1958—1968. In: Tulák minulostí. K sedmdesátinám prof. dr. Ladislava Hosáka, 14—20. Trutnov.
— 1975: Soupis prací prof. dr. Ladislava Hosáka (třetí část), VVM XXVII, 334—335.
Hosák L., 1931: Zaniklé osady na Moravě, ČVMSO XLIV, 33—55.
— 1938: Historický místopis země Moravskoslezské. Praha.
— 1952: K středověké kolonisaci poříčí horní Svratky a Oslavy, ČSPS LX, 64—81.
— 1952a: Středověká kolonisace horního poříčí Jihlavy, ČSPS LX, 142—153.
— 1953: K metodologii lokalisace zaniklých osad, ČSPS LXI, 59—60.
— 1953a: Středověká kolonisace horního poříčí Dyje, ČSPS LXI, 80—93.
— 1953b: Středověká kolonisace poříčí Rokytné a Jevišovky, ČSPS LXI, 150—157.
— 1956: Středověké osídlení a kolonisace mezi Odrou, Ostravicí a Beskydami, ČSPS LXIV, 17—22.
— 1957: K problematice zaniklých sídlišť na Moravě, ČSPS LXV, 137—146.
— 1957a: Zásady při určování směru středověkých cest, ČSPS LXV, 147—148.
— 1967: Středověká kolonizace Dyjskosvrateckého úvalu. Praha.
— 1968: Místní a pomístní jména na Moravě jako historický pramen, Příloha VVM XX, č. 2.
— 1969: Zprávy o živelných katastrofách, epidemiích a úrodě na Moravě v l. 1500 až 1848, Historická geografie 3, 86—130.
— 1970: K evidenci zaniklých osad moravských, ZMK ČSAV XI, 567—568.
— 1970a: Souvislost místních jmen a patrocinií na Moravě, ZMK ČSAV XI, 569 až 570.
— 1971: Příspěvek k evidenci nelokalizovaných moravských osad, ZMK ČSAV XII, 44—49.
— 1972: Patrocinium sv. Petra jako doklad pro vývoj moravských sídel, ČMatMor XCI, 324—328.
Hosák L.—Šrámek R., 1970, 1980: Místní jména na Moravě a ve Slezsku I (A—L)—II (M—Ž). Praha.
Hrabová L., 1962: K problému německé kolonisace ve střední Evropě, Sborník historický 9, 67—84.

— 1964: Ekonomika feudální državy olomouckého biskupství ve druhé polovině 13. století. Praha.
Hrubý V., 1955: Staré Město, velkomoravské pohřebiště „Na valách". Praha.
— 1959: Velkomoravské hradisko sv. Klimenta u Osvětiman, ČMM XLIV, 19—70. Vyšlo též samostatně v roce 1961.
— 1961: Staroslovanské Brno I. Úvod a soupis materiálu, Brno v minulosti a dnes III, 130—148.
— 1965: Staré Město. Velkomoravský Velehrad. Praha.
— 1972: Antiqua civitas-Veligrad, Monumentorum tutela. Ochrana pamiatok 8, 57 až 108.
Hrubý V. a kol. (Hochmanová V.—Kalousek F.—Pavelčík J. a J. a kol.), 1956: Přehled nejvýznamnějších archeologických lokalit Gottwaldovského kraje. Díl 1. Gottwaldov.
Hřibová B., 1956: Mapa přírodní krajiny českých zemí ve 12. století, Sborník VŠP v Olomouci, přírodní vědy II, 61—94.
Hurt R., 1960: Dějiny rybníkářství na Moravě a ve Slezsku I—II, Praha.
— 1969: Osídlení Břeclavska v historické epoše, Jižní Morava 5, 5—18.
— 1970: Vlastivěda moravská, Kyjovsko. Brno.
Chaloupka G., 1963: K nejdávnějšímu osídlení Moravskobudějovicka a Jemnicka, Sborník AÚ ČSAV II, Fr. Vildomcovi k pětaosmdesátinám, 83—86. Brno.
— 1966: Kolonisace horního Podyjí a počátky města Slavonic, ČMM LI, 105—152.
Janšák Š., 1930, 1931: Staré osídlenie Slovenska, SbMSS XXIV, 1930, 1—67; XXV, 1931, 7—65.
Jelínková D., 1979: Příspěvek zachraňovacích výzkumů AÚ ČSAV k poznání slovanského osídlení v oblasti horní zdrže vodního díla Nové Mlýny (Mušov a okolí), Mikulovská sympozia 78, 46—51. Praha.
— 1980: Zjišťovací výzkum v severovýchodní části katastru obce Drnholec (okr. Břeclav), PV 1977, 107—108. Brno.
Jelínková D.—Měřínský Z., 1982: Slovanské osídlení v oblasti soutoku Dyje a Svratky (Příspěvek k otázkám sídelního a společensko-ekonomického vývoje regionu od 6. do 13. stol.), SbNM A, XXXVI, v tisku.
Jirásek J., 1960: Urbáře jako pramen pro poznání předbělohorské vesnice, SbMatMor LXXIX, 112—128.
— 1963—1964: Moravský venkov před Bílou horou, ČMM XLVIII, 1963, 85—160; XLIX, 1964, 69—168.
Jisl L., 1952: Slovanský kmen Holasiců ve světle archeologických nálezů, ČSlM B II, 33—64.
Kalistová J.—Wolf V.—Maršálková M., 1963: Revize zaniklých osad na Moravě, Zprávy VÚ v Olomouci č. 110, 1—2.
Kalousek F., 1955: Velkomoravské hradisko ve Znojmě-Hradišti na Moravě, SPFFBU C 2, 9—30.
— 1971: Břeclav-Pohansko I. Velkomoravské pohřebiště u kostela. Archeologické prameny z pohřebiště. Brno.
Klanica Z., 1983: Počátky slovanského osídlení v našich zemích. ČSSR v 6.—8. stol. Praha, v tisku.
Klápště J.—Žemlička J., 1979: Studium dějin osídlení v Čechách a jeho další perspektivy, ČSČH XXVII, 884—906.
Knies J., 1894: Předhistorické nálezy z pozdní doby slovanské na Moravě, ČL III, 449—468, 545—549.
— 1896: O zaniklých osadách, hradech, tvrzích a dvorcích v okrese Blanenském, ČMatMor XX, 42—47, 116—122.
Kordiovský E., 1974: Přehled archeologických lokalit a nálezů z doby hradištní na Kloboucku (okres Břeclav), JM 10/II, 13—21.
— 1977: Sídlištní hustota ve středověku na Kloboucku (okres Břeclav), ArchH 2, 261—266.
— 1980: Příspěvek k metodice povrchového průzkumu zaniklých středověkých osad na brněnském Kloboucku, ArchH 5, 183—186.
Kratochvíl A., 1907: Vlastivěda moravská. Vel.-Meziříčský okres. Brno.

Kudělka Z. a kol., 1977—1978: Výzkum románské architektury na Moravě I. (K výzkumnému úkolu státního plánu A VIII-4-13-1/3), SPFFBU F 21—22, 39—42.
Láznička Z., 1941: Příspěvek k sídelnězeměpisné charakteristice osad na Novoměstsku. Brno.
— 1956: Typy venkovského osídlení v Československu, Práce brněnské základny ČSAV, roč. XXVIII, seš. 3, 95—134.
Lob R. E., 1972: Zum Stand der Wüstungsforschung in der ČSSR, Geographische Zeitschrift 60, 286—301.
— 1976: Wüstungsforschung in der ČSSR und der BRD — Ein Vergleich der Forschungsrichtungen, Methoden und Ergebnisse. Výzkum zaniklých osad v ČSSR a v NSR — Srovnání výzkumného zaměření, metod a výsledků, ČMM LXI, 65—77.
Málek J., 1962: Zemské stezky na jihozápadní Moravě, ČSPS LXX, 193—197.
— 1966: Vývoj vegetace na území osad zaniklých v 15. a 16. století v oblasti jihozápadní Moravy, ČMM LI, 153—180.
— 1970: K využití biogeocenologické typologie pro studium vývoje osídlení (Problematika počátku pomezního hvozdu na Haberské cestě), Historická geografie 5, 79—83.
— 1978: Obraz lesů jihozápadní Moravy od 16. století z dynamického hlediska, ČMM LXIII, 193—222.
Marek J., 1960: O studiu městského přistěhovalectví, SbMatMor, LXXIX, 86—111.
Matějek F., 1954: Z feudální problematiky moravské předbělohorského období, ČMatMor LXXIII, 220—251.
— 1959: Feudální velkostatek a poddaný na Moravě s přihlédnutím k přilehlému území Slezska a Polska. Praha.
— 1961: Pohyb obyvatelstva v předbělohorské Moravě, SPFFBU C 8, 509—517.
— 1967: Účinky třicetileté války na Břeclavsku, JM 3, 46—56.
— 1970: Podsedek na Moravě. Obrázek z dějin poddaného lidu, Příloha VVM XXII, č. 1.
— 1975: Třicetiletá válka a pusté vsi na Moravě (Několik poznámek k problematice), ZMK ČSAV XVI, 295—302.
— 1976: Osídlení Moravy a třicetiletá válka. (Příspěvek k vývoji rozvrstvení poddaného lidu), Sborník historický 24, 53—101.
— 1979: Činžovní pole v moravských lánových rejstřících. Jejich vztah k vnitřní kolonizaci, Sborník archivních prací 29, 319—349.
— 1980: Lánová soustava na západní a střední Moravě, ČMatMor IC, 297—317.
Mencl V., 1980: Lidová architektura v Československu. Praha.
Měřínský Z., 1969: Lokalizace a povrchový průzkum zaniklé osady Psáry u Tvořihráze (okres Znojmo), VVM XXI, 8—12.
— 1970: Zaniklá osada Řevušín u Nové Vsi (okr. Brno-venkov), VVM XXII, 30—42.
— 1971: K problematice zaniklých osad na panství cisterciáckého kláštera ve Žďáře nad Sázavou, ČMatMor XC, 23—35.
— 1972: Archeologické nálezy z okolí Hrušovan nad Jevišovkou (okr. Znojmo), SPFFBU E 17, 144—146.
— 1973: Zaniklé osady na panství kláštera v Oslavanech, Universitas 73 VI, č. 5, 66—72.
— 1974: Zaniklá osada Nedvězí u Rácova (okr. Jihlava), VVM XXVI, 37—44.
— 1976: Průzkum zaniklých středověkých osad na moravské straně Českomoravské vrchoviny v letech 1962—1970, AR XXVIII, 405—417, 479.
— 1976a: Zaniklé středověké osady na panství kláštera oslavanského (Vývoj a změny struktury osídlení), ArchH 1, 109—120.
— 1977: Dohled a záchranný výzkum při pozemních úpravách v místech zaniklé středověké osady Studýň u Zbýšova (okr. Brno-venkov), PV 1975, 67—68. Brno.
— 1977a: Nález propadnutého „lochu" na ZSO Řevušín, okr. Brno-venkov, AR XXIX, 203—204.
— 1977b: Několik poznámek k počátkům města Jihlavy. In: Středověká archeologie a studium počátků měst, 122—128. Praha.

— 1977c: Průzkum v místech zaniklé středověké osady Potvorovice (okr. Hodonín), PV 1975, 70—71. Brno.
— 1977—1978: První archeologické výzkumy zaniklých středověkých osad na Moravě (Příspěvek k dějinám moravské archeologie), SPFFBU E 22—23, 177—192.
— 1979: Záchranné archeologické výzkumy na Moravě a ve Slezsku z období 6.—16. století v letech 1970—1978, ArchH 4, 55—71.
— 1980: Dosavadní stav zpracování středověkého osídlení v prostoru mikulčického IX. kostela. In: XII. celoštátna konferencia stredovekej archeológie Hrady a hrádky v ČSSR. Tézy referátov, 47. Košice-Zlatá Idka.
— 1980a: Morava za husitských válek ve světle archeologických nálezů a výzkumů, ArchH 5, 31—68.
— 1980b: Slovanská pohřebiště z 2. poloviny 10. až 1. poloviny 13. století na Moravě (Stav výzkumu a jeho další perspektivy). In: IV. medzinárodný kongres slovanskej archeológie Sofia 15.—22. septembra 1980, Zborník referátov ČSSR, 94—100. Nitra.
— 1980c: Slovanské osídlení 6.—10. století na dolní Dyji a Moravě. In: Slované 6.—10. století. Sborník referátů ze sympozia Břeclav-Pohansko 1978, 191—204. Brno.
— 1981: Přehled dosavadního stavu výzkumu fortifikací 11. až počátku 16. století na Moravě a ve Slezsku (hradiska a hrady), ArchH 6, 147—197.
— 1982: Ždánicko v období 10.—16. století ve světle archeologických památek. Ždánice, v tisku.
Měřínský Z.—Soukop M., 1978: Pokračování záchranných akcí v místech zaniklé osady Studýň, obec Zbýšov (okr. Brno-venkov), PV 1976, 81—82. Brno.
Měřínský Z.—Unger J., 1977: Záchranný výzkum na zaniklé středověké osadě Koválov u Žabčic (okr. Brno-venkov), PV 1975, 69—70. Brno.
— 1979: Osídlení dolního Podyjí a dolního Pomoraví v 10. až 13. stol. ve světle archeologických pramenů, Mikulovská sympozia 78, 67—72. Praha.
Michna P.—Unger J., 1971: Záchranný archeologický výzkum zaniklé středověké osady Teplany u Vranovic, okres Břeclav (informativní zpráva). In: Zaniklé středověké vesnice v ČSSR ve světle archeologických výzkumů. Díl I., 165—168. Uherské Hradiště.
Nekuda V., 1960: Zaniklá středověká osada Mstěnice u Hrotovic na Moravě, ČMM XLV, 143—164.
— 1961: První poznatky o středověkém vesnickém domu na jihozápadní Moravě, AR XIII, 663—664, 671—677.
— 1961a: První výsledky historicko-archeologického výzkumu zaniklých středověkých osad na jihozápadní Moravě, ČMM XLVI, 59—76.
— 1961b: Zaniklé středověké osady na Moravě v období feudalismu. Brno.
— 1962: Urbáře na panství brněnské kapituly (Zlomky urbáře ze 70.—80. let stol. 14. a z r. 1407, urbář z r. 1619). Příspěvek k situaci venkovského lidu v období předhusitském a předbělohorském, ČMM XLVII, 43—66.
— 1967: Zmizelý život. Výzkum zaniklých středověkých osad na území ČSSR. Brno.
— 1970: Zur Problematik der Wüstungsforschung in der Tschechoslowakei. K problematice zaniklých středověkých osad v Československu, ČMM LV, 7—20.
— 1971: Výsledky výzkumů zaniklých středověkých vesnic na Moravě. In: Zaniklé středověké vesnice v ČSSR ve světle archeologických výzkumů. Díl I., 71—88. Uherské Hradiště.
— 1972: Středověká ves Mstěnice. Deset let archeologického výzkumu 1960—1970, VVM XXIV, 12—47.
— 1973: Raně středověké typy sídlištních objektů ve Mstěnicích, ČMM LVIII, 77—96.
— 1973a: Zum Stand der Wüstungsforschung in Mähren (ČSSR), Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters 1, 31—57.
— 1975: K problematice atlasu zaniklých středověkých osad, AR XXVII, 325—328.
— 1975a: Pfaffenschlag. Zaniklá středověká ves u Slavonic. (Příspěvek k dějinám středověké vesnice). Brno.
— 1976: Zaniklá středověká osada Bystřec, okres Blansko. Výzkum v roce 1975 — předběžná zpráva, ČMM LXI, 39—63.

— 1977: Záchranný výzkum zaniklé středověké osady Bystřec, okr. Blansko. Předběžná zpráva. In: Středověká archeologie a studium počátků měst, 244—246. Praha.
— 1978: K vývoji zemědělských sídlišť v 10.—13. století na Moravě ve světle pramenů hmotných, ArchH 3, 171—182.
— 1979: Osídlení jihozápadní Moravy ve světle archeologických pramenů, Mikulovská sympozia 78, 23—29. Praha.
— 1979a: Výzkum zaniklé středověké osady Mstěnice v roce 1978, ČMM LXIV, 288—289.
— 1980: Moravský venkov v době předhusitské, ArchH 5, 13—29.
— 1981: Dvacet let archeologického výzkumu na lokalitě zaniklé středověké osady Mstěnice 1960—1980, VVM XXXIII, 129—146.
Nekuda V.—Reichertová K., 1968: Středověká keramika v Čechách a na Moravě. Brno.
Nekuda V.—Unger J., 1981: Hrádky a tvrze na Moravě. Brno.
Nekuda R., 1976: Přínos historické archeologie k výzkumu zaniklých středověkých osad v Evropě, ArchH 1, 121—137.
Nováková-Šlajsová M., 1981: Soupis bibliografií české onomastiky, ZMK ČSAV XXII, 261—275.
Novotný B., 1962: K otázce vztahů mezi středohradištním a pozdněhradištním osídlením na území dnešní Moravy, PA LIII, 211—218.
— 1963: Výzkum velkomoravského hradiště „Pohanska" u Nejdku na Lednickém ostrově, PA LIV, 3—40.
— 1967: Středověká obydlí u Štítar. Okres Znojmo, PV 1966, 55. Brno.
— 1970: Zur Entwicklungsproblematik der Siedlungstypen Mährens im 9. bis 12. Jahrhundert. K problematice vývoje sídlištních typů 9. až 12. století na Moravě, ČMM LV, 53—62.
— 1971: Výzkum vesnického sídliště z pozdní doby hradištní u Přítluk (okres Břeclav). In: Zaniklé středověké vesnice v ČSSR ve světle archeologických výzkumů. Díl I., 117—153. Uherské Hradiště.
— 1975: Moravské úděly a jejich raně feudální centra v 11.—13. století, AR XXVII, 516—527.
— 1976: Záchranný výzkum zaniklého středověkého dvorce a chat u Šakvic (o. Břeclav), ArchH 1, 61—89.
— 1980: Změny ve vývoji slovanského osídlení a pohřbívání v 6. až 12. století v poříčí řeky Dyje ve světle archeologických a písemných pramenů. In: IV. medzinárodný kongres slovanskej archeológie Sofia 15.—22. septembra 1980, Zborník referátov ČSSR, 109—119. Nitra.
Novotný V., 1937: České dějiny. Dílu I. část 4. Rozmach české moci za Přemysla II. Otakara (1253—1271). Praha.
Olivová-Nezbedová L., 1971: Určování zaniklých osad na podkladě pomístních jmen. In: Zaniklé středověké vesnice v ČSSR ve světle archeologických výzkumů. Díl II., 63—66. Uherské Hradiště.
— 1974: Ustavení pracovní skupiny pro evidenci zaniklých středověkých osad, ZMK ČSAV XV, 624—626.
— 1976: Metoda zjišťování zaniklých osad na podkladě pomístních jmen, ZMK ČSAV XVII, 247—249.
— 1978: Pomístní jména a zaniklé osady, ZMK ČSAV XIX, 292—295.
Ondrůj A.—Kordiovský E., 1975: Zaniklé osady na Kloboucku, JM 11/II, 71—85.
Opravil E., 1974: Moravskoslezský pomezní les na začátku kolonizace, Archeologický sborník, 113—133. Ostrava.
— 1981: Dřeviny ze sídliště v nivě Dyje u Šakvic, AR XXIII, 89—91.
Palacký F., 1878: Dějiny národu českého w Čechách a w Morawě. Dílu IV částka II. Praha.
Podborský V.—Vildomec V., 1972: Pravěk Znojemska. Brno.
Pohl J., 1934—1935: Typy vesnických sídel v Čechách, NVČsl XXVII—XXVIII, 5—55.
Pokorný O., 1970: Druhá celostátní konference o problematice zaniklých středověkých osad v Československu, Historická geografie 5, 205—207.

Poulík J., 1948: Staroslovanská Morava. Praha.
— 1948—1950: Jižní Morava — země dávných Slovanů. Brno.
— 1960: Staří Moravané budují svůj stát. Gottwaldov.
— 1962: Bericht über die Ergebnisse der archäologischen Grabung auf dem Burgwalle Valy bei Mikulčice für das Jahr 1961, PV 1961, 81—84. Brno.
— 1963: Bericht über die Ergebnisse der archäologischen Grabung auf dem Burgwall Valy bei Mikulčice im Jahre 1962, PV 1962, 58—60. Brno.
— 1963a: Dvě velkomoravské rotundy v Mikulčicích. Praha.
— 1972: Velkomoravské mocenské centrum v Mikulčicích, Monumentorum tutela. Ochrana pamiatok 8, 5—56.
— 1975: Mikulčice. Sídlo a pevnost knížat velkomoravských. Praha.
Prasek V., 1883: Paměti Malenovic a Pohořelic, jakož i dědin k panství Malenovskému a Pohořelskému příslušných. Velké Meziříčí.
— 1906: Pusté dědiny od r. 1340—1780 na Moravě a ve Slezsku, Selský archiv V, 201—218.
PZJ: Popravčí zápisy jihlavské v Městské knize jihlavské IV. Ulož. OA Jihlava, fond Městská správa Jihlava, odd. Rukopisy a úřední knihy.
Richter M., 1975: České středověké město ve světle archeologických výzkumů, AR XXVII, 245—258.
Richter V., 1953: K nejstarším dějinám Třeště, ČSPS LXI, 7—37.
— 1964: K založení ženského premonstrátského kláštera v Nové Říši. Studie z Vysočiny — společenské vědy. Jihlava.
Roubík F., 1959: Soupis a mapa zaniklých osad v Čechách. Praha.
Rybníčková E.—Rybníček K., 1976: Zemědělství mladšího středověku v pylových analýzách, ArchH 1, 145—149.
Schulz J., 1969: Vývoj českomoravské zemské hranice na Popelínsku a Kunžacku do počátku 17. století, JM 5, 66—74.
Schwarz E., 1931: Die Ortsnamen der Sudetenländer als Geschichtsquelle. München—Berlin.
— 1966: Volkstumsgeschichte der Sudetenländer II. Teil: Mähren-Schlesien. Handbuch der Sudetendeutschen Kulturgeschichte Bd. 4. München.
Slavík F. A., 1895: Kdy byla Morava nejvíce zpustošena? ČMatMor XIX, 46—55, 146—155, 252—261, 351—354.
Smetánka Z., 1970: Archäologische Untersuchungen mittelalterlicher Ortswüstungen in Böhmen i. J. 1959. Archeologický výzkum zaniklých středověkých osad v Čechách v roce 1969, ČMM LV, 71—80.
— 1970a: Zur Methodik von Feldforschungen an mittelalterlichen Ortswüstungen. K metodice povrchového průzkumu zaniklých středověkých osad v Čechách, ČMM LV, 63—70.
— 1970b: Pracovní porada o archeologickém výzkumu zaniklých středověkých osad v Československu, AR XXII, 605—606.
— 1972: Archeologické výzkumy zaniklých středověkých osad v Čechách v letech 1965—1971, AR XXIV, 417—427.
— 1973: Středověká vesnice ve světle archeologického výzkumu. (Anglické výsledky a české problémy), AR XXV, 655—666.
Smetánka Z.—Škabrada J., 1976: K metodice studia půdorysu české raněstředověké vesnice, ArchH 1, 55—60.
Snášil R., 1964: Záblacany — raněstředověká hutnická osada, Slovácko VI, 123—133.
— 1965: Systematický výzkum zaniklé středověké osady v Polešovicích, Slovácko VII, 105—110.
— 1966: K problematice regionálních výzkumů zaniklých středověkých osad, VVM XVIII, 103—106.
— 1970: K metodám a dílčím výsledkům průzkumu na zaniklých středověkých osadách ve středním Pomoraví, Referáty z I. pracovní porady mladých archeologů, Příloha VVM XXII, č. 3, 82—84.
— 1970a: Průzkum zaniklých středověkých sídlišť na jihovýchodní Moravě v l. 1964 až 1968, AR XXII, 339—344.

— 1971: Záblacany (okres Uherské Hradiště). In: Zaniklé středověké vesnice v ČSSR ve světle archeologických výzkumů. Díl I., 89—115. Uherské Hradiště.
— 1973: Die Erforschung frühmittelalterlicher Siedlungen im südöstlichen Vorland des Höhenzugs Chřiby. Průzkum raně středověkých osad v jihovýchodním podhůří Chřibů, ČMM LVIII, 103—108.
— 1974: Botanické a entomologické nálezy ze zaniklých Záblacan (okr. Uherské Hradiště), PV 1973, 77—78. Brno.
— 1975: Archeologie a vesnická sídliště 10.—13. století na Moravě, AR XXVII, 305 až 317.
— 1976: Životní prostředí vesnických sídlišť 10.—15. století v ČSR. (Nástin dosavadních výsledků), ArchH 1, 139—144.
— 1977: Nová zjištění ze zaniklých Záblacan. In: Středověká archeologie a studium počátků měst, 247—257. Praha.
— 1978: Ekologie a zdroje stravy v Záblacanech do poloviny 13. století, Slovácko XX, 21—32.
— 1979: Záchranný výzkum středověkého Starého Města v poloze „Za zahradou", k. o. Uherské Hradiště, ArchH 4, 73—75.
— 1980: Sídlištní síť 10.—15. století na Uherskohradišťsku, ArchH 5, 177—182.
— 1982: Zaniklé vesnice na Uhersko-hradišťsku-brodsku v období 13.—18. st., ArchH 7, v tisku.
— 1982a: Změny sídlištní sítě a jejich příčiny v 10.—19. století. In: Vlastivěda moravská, Uherskohradišťsko. Brno, v tisku.
Spurný F., 1962: Zaniklé osady na Moravě, Severní Morava 8, 71—73.
— 1979: Ke středověké kolonizaci severní Moravy se zvláštním zřetelem k jejímu národnostnímu profilu, Mikulovská sympozia 78, 96—98. Praha.
Staňa Č., 1967: K poznání vývoje velkomoravských výšinných hradišť, AR XIX, 699—704.
— 1969: Staroslovanské hradiště v Rajhradě, AVE 1, 16—20.
— 1970: Zur Entwicklung der mittelalterlichen Besiedlung im Südwestteil der Thaya-Schwarza-Bodensenke. Příspěvek k poznání vývoje středověkého osídlení jihozápadní části Dyjskosvrateckého úvalu, ČMM LV, 81—96.
— 1972: Velkomoravské hradiště Staré Zámky u Líšně. Stavební vývoj, Monumentorum tutela. Ochrana pamiatok 8, 109—171.
Svoboda J. F., 1928, 1929: Osídlení panství Novoměstského na Moravě, NVČsl XXI, 1928, 253—277; XXII, 1929, 86—112.
Szydłowski J., 1974: Terytorium plemienne „Golensizi" — na podstawie novych źródeł archeologicznych, Archeologický sborník, 79—101. Ostrava.
Šaurová D., 1961—1964: První výsledky z výzkumu zaniklých středověkých vesnic na střední Moravě, VVM XVI, 97—105.
— 1967: Zaniklá středověká osada Konůvky na Slavkovsku, VVM XIX, 163—174.
— 1968: Zpráva o výzkumu zaniklých středověkých sídlišť na střední Moravě, AR XX, 362—364.
— 1971: Nové poznatky ze zaniklé středověké vesnice Konůvky. In: Zaniklé středověké vesnice v ČSSR ve světle archeologických výzkumů. Díl I., 184—186. Uherské Hradiště.
— 1971a: Přehled středověkých výzkumů, které provedl archeologický kolektiv slavkovského muzea. In: Zaniklé středověké vesnice... Díl I., 203—205. Uherské Hradiště.
— 1971b: Systematický výzkum zaniklé středověké vesnice Konůvky na Slavkovsku. In: Zaniklé středověké vesnice... Díl I., 169—183. Uherské Hradiště.
— 1973: Výzkum zaniklé středověké osady Konůvky, ČMM LVIII, 97—101.
— 1974: Zjišťovací výzkum zaniklé středověké vesnice Dobešovice, obec Nevojice (okr. Vyškov), PV 1973, 84—85. Brno.
— 1976: Výsledky výzkumu na Slavkovsku v roce 1974, ArchH 1, 159—163.
— 1980: Středověká ves Vilémov — neobvyklé centrum podomáckého železářství, Sborník Technického muzea v Brně 3, 128—136.
Šikulová V., 1958: Moravská pohřebiště z mladší doby hradištní, Pravěk východní Moravy I, 88—162.

Šimák J. V., 1938: Pronikání Němců do Čech kolonisací ve 13. a 14. století. Praha.
— 1938a: Středověká kolonisace v zemích českých. České dějiny I.5. Praha.
Šindelář B., 1979: Útěk poddaných z Moravy koncem 17. století do Uher, ČMatMor XCVIII, 70—103.
Škabrada J., 1978: Sýpky domů v Pfaffenschlagu ve světle struktury vesnického domu v jihočeské oblasti („šíje" vesnických sýpek a středověkých zemnic), ArchH 3, 355—369.
Škabrada J.—Smetánka Z., 1974: Architektura zemědělských usedlostí pozdního středověku v Čechách. Příspěvek k poznání hmotné kultury středověké vesnice, AR XXVI, 236—270.
— 1975: Vesnická architektura a archeologie. Příspěvek k možnostem studia stavebního utváření české středověké vesnice, AR XXVII, 329—337.
Šmilauer V., 1960: Osídlení Čech ve světle místních jmen. Praha.
Šrámek R., 1969: K typologii moravskoslezské toponymie, Jazykovědné aktuality 2, 12—13.
— 1970: Moravskoslezská místní jména se zakončením -nice, -novice, -ňovice, Slavica Slovaca 5, 313—319.
— 1971: Toponymie a výzkum zaniklých osad. In: Zaniklé středověké vesnice v ČSSR ve světle archeologických výzkumů. Díl II., 57—60. Uherské Hradiště.
— 1977: Název města Třebíče a místní jména v jeho okolí. In: Třebíč. Dějiny města I., 177—181. Brno.
Šrot J., 1979: Zaniklé osady u Prostějova, Štafeta XI, č. 2, 12—14.
— 1980: Tajemství staré vsi, Štafeta XII, č. 3, 10—12.
Štarha I., 1975: Zaniklé městečko Jiříkov, JM 11/II, 93—94.
Štelcl J.—Malina J., 1975: Základy petroarcheologie. Brno.
Štěpánek M., 1965: Opevněná sídliště 8.—12. století ve střední Evropě. Praha.
— 1966: Ke středověké koncentraci osídlení. In: Z českých dějin (Sborník prací In memoriam prof. dr. Václava Husy), 63—75. Praha.
— 1967: Plužina jako pramen dějin osídlení (Příspěvky k dějinám osídlení 1), ČSČH XV, 725—746.
— 1968: Plužina jako pramen dějin osídlení (Příspěvky k dějinám osídlení 2), ČSČH XVI, 247—274.
— 1968a: Změny vegetace a klimatu v historickém období (Příspěvky k dějinám osídlení 3), ČSČH XVI, 415—434.
— 1968b: Patrocinia a středověké cesty (Příspěvky k dějinám osídlení 4), ČSČH XVI, 551—570.
— 1969: Strukturální změny středověkého osídlení I., II., ČSČH XVII, 457—488, 649—680.
Šusta J., 1913: Nový antipalacký, ČČH XIX, 420—445.
Turek A., 1963: K lokalizaci některých obcí okolo Štítů ve 13. a 14. stol., Severní Morava 9, 46—48.
— 1975: Dvě „zaniklé" vesnice ve Slezsku, ČSlM B XXIV, 131—134.
— 1975a: K vývoji sídelních a národnostních poměrů na Litovelsku, Výroční zpráva Okresního archivu v Olomouci za rok 1974, 37—48. Olomouc.
— 1975b: K změnám osídlení a místních názvů na severní Moravě, ZMK ČSAV XVI, 384—388.
Turek A.—Jisl L., 1953: Ostravsko za česko-uherské války ve světle písemných pramenů i archeologických nálezů, ČSlM B III, 1—24.
Unger J., 1970: Zur Lokalisierung einiger mittelalterlicher Ortswüstungen in Südmähren. K lokalizaci některých středověkých zaniklých osad na jižní Moravě, ČMM LV, 111—119.
— 1974: K lokalizaci některých zaniklých středověkých osad v okolí Pohořelic (okres Břeclav), JM 10/II, 22—23.
— 1977: Stav výzkumu zaniklých vsí v mikroregionu na soutoku Jihlavy a Svratky. In: Středověká archeologie a studium počátků měst, 258—263. Praha.
— 1981: Hradištní a středověká osada u Šakvic, okr. Břeclav, AR XXXIII, 55—87.
— 1981a: Vývoj osídlení na soutoku Jihlavy a Svratky ve 13.—15. stol. Rkp. nepubl. kand. dis. práce na AÚ ČSAV Brno. Brno.

Unger J. a kol., 1980: Pohořelice-Klášterka. Pravěké sídliště, slovanská osada a zaniklá středověká ves, Studie AÚ ČSAV v Brně VIII, sv. 2. Praha.
Válka J., 1962: Hospodářská politika feudálního velkostatku na předbělohorské Moravě. Praha.
— 1962a: Předpisy o stěhování poddaných v českých zemích a v Polsku ve 14. století, SPFFBU C 8, 121—133.
Vaňková H., 1981: Osídlení Mohelnicka v raném a vrcholném středověku. Rkp. nepubl. dipl. práce na katedře archeologie a muzeologie FF UJEP v Brně. Brno.
Vávra I., 1971: Trstenická stezka, Historická geografie 6, 77—132.
Velímský T., 1979: Smilovo hradisko — příspěvek k problematice středověké kolonizace Drahanské vrchoviny, Mikulovská sympozia 78, 105—110. Praha.
Vermouzek R., 1970: Neznámá ves Žďárce na deblínském panství města Brna, Brno v minulosti a dnes IX, 129—136.
— 1972: Zmizelá ves Starý Rašov, Sborník Okresního vlastivědného muzea v Blansku 4, 50—54.
— 1974: Olomoucká cesta, VVM XXVI, 269—277.
Vignatiová J., 1975: Přehled vývoje archeologického bádání na Moravě do začátku XX. století, Zprávy Čsl. společnosti archeologické při ČSAV XVII, 93—125.
Vlach J., 1974: Pusté grunty v Žarošicích po válce třicetileté, Od Hradské cesty 1971—1972, 30—32. Žarošice.
Voldán V., 1969: Zprávy lánových rejstříků o Břeclavsku, JM 5, 19—31.
Weinelt H., 1936: Probleme schlesischer Burgenkunde, gezeigt an den Burgen des Freiwaldauer Bezirkes. Breslau.
— 1937: Grundriss der Schönhengster Burgenkunde, Mitteilungen zur Volks- und Heimatkunde des Schönhengster Landes 33, 1—87.
Wolf V., 1968: Zaniklé vsi Třemešek na Šumpersku, SM 16, 60—61.
Zaoralová M., 1969: K vrchnostenskému hospodaření na brtnickém velkostatku a k postavení poddaných. In: Sborník k nedožitým padesátinám PhDr. Jiřího Radimského, 226—253. Brno.
Zemek M., 1972: Moravsko-uherská hranice v 10. až 13. století. (Příspěvek k nejstarším dějinám Moravy). Brno.
Zemek M.—Pohanka J., 1961: Nejstarší žďárské urbáře. Brno.
Zuber R., 1966: Jesenicko v období feudalismu do roku 1848. Ostrava.
— 1972: Osídlení Jesenicka do XV. století. Opava.
Žemlička J., 1978: K charakteristice středověké kolonizace v Čechách, ČSČH XXVI, 58—81.
— 1979: Některé problémy středověké kolonizace v Čechách, Mikulovská sympozia 78, 122—127. Praha.
— 1980: Vývoj osídlení dolního Poohří a Českého středohoří do 14. století. Praha.

Zusammenfassung

Das Studium der Siedlungsgeschichte Mährens und Schlesiens

(Gegenwärtiger Stand und Aussichten, vor allem der Untersuchung mittelalterlicher Dorfwüstungen)

Die Anfänge des Interesses für die Siedlungsgeschichte Mährens kann man in den einzelnen Bänden der Reihe Vlastivěda moravská finden. Die vorkriegszeitliche Produktion beschränke sich auf den mehr oder weniger schmalen Bereich der schriftlichen Quellen, den nur gelegentlich weitere Disziplinen ergänzten (Toponomastik u. a.). Ein Umschwung trat erst nach dem Jahr 1945 ein, vor allem mit dem Aufschwung der slawischen Archäologie, später auch der Archäologie des Hochmittelalters und der Hinwendung des Interesses der Historiker auf die Wirtschafts- und Sozialgeschichte.

Bestimmte Anläufe dieser neuen Auffassung lassen sich in einer Reihe von Arbeiten L. Hosáks (Kolonisation, Geschichte der Regionen und Gemeinden) beobachten, die wertvollsten Ergebnisse zeitigten die Arbeiten von E. Hurt und R. Zuber. Die

bescheidenen Möglichkeiten der Auswertung schriftlicher Quellen gestatteten es jedoch nur ein annäherndes Bild der Siedlungsentwicklung seit Beginn des 13. Jahrhunderts zu entwerfen und ihren Verlauf im 11. und 12. Jahrhundert fragmentarisch anzudeuten. Neue Möglichkeiten öffneten erst die umfangreichen archäologischen Untersuchungen der ältesten slawischen Besiedlung mit besonderer Rücksicht auf die großmährische Zeit. Diese Untersuchungen konzentrieren sich vor allem auf Gräberfelder und befestigte Zentren. Mähren vermißt bisher eine moderne Arbeit über ländliche Siedlung der slawischen Epoche vom 6. bis in die erste Hälfte des 13. Jahrhunderts. Besonders empfindlich ist der Mangel an derartigen Untersuchungen aus der großmährischen und jungburgwallzeitlichen Epoche.

Einen Umschwung brachten die Untersuchungen der mittelalterlichen Siedlungsgeschichte Mährens vom Ende der fünfziger bis zum Anfang der sechziger Jahre, als sich die Aufmerksamkeit vieler Forscher dem Studium abgekommener mittelalterlicher Dörfer zuwandte. Die ländlichen Siedlung bildeten neben den Städten den Hauptfaktor der Besiedlung und Ökonomik im Mittelalter. Die vorliegende Übersicht ist vor allem auf manche allgemeine Fragen der Forschungsmethodik und Problematik der Siedlungsgeschichte eingestellt. Die Untersuchungen der abgekommenen Siedlungen begannen zwei Richtungen einzuschlagen. Die eine Richtung beruht in der systematischen Erkundung bestimmter Lokalitäten zum Zwecke der Freilegung des Grundrisses ganzer Dörfer, des Erkennens ihrer materiellen Kultur, sozialen Struktur und ökonomischen Beziehungen. Die zweite Richtung ist für die Siedlungsgeschichte von grundlegender Bedeutung und beruht in der Erkundung bestimmter Siedlungsregionen.

Komplexe Untersuchungen mittelalterlicher Siedlungsgebiete unternahm in der Gegend des Zusammenflusses der Dyje, Svratka und Jihlava J. Unger vom Regionalmuseum in Mikulov, die Besiedlung des Gesenkes bis zum Beginn des 15. Jahrhunderts bearbeitete nach schriftlichen Quellen R. Zuber und bestimmte Ansätze zu einem breiter aufgefaßten Studium der Siedlungsgeschichte Südwestmährens findet man auch für das Gebiet des Höhenzugs Českomoravská vrchovina und seiner Vorberge. Der Großteil der im Rahmen der Untersuchung mittelalterlicher Ortswüstungen verwirklichten Projekte beschränkte sich auf eine systematische Untersuchung, die manchmal von der Lokalisierung weiterer Siedlungen und Oberflächensammlungen (Gegend von Slavkov), oder nur von Oberflächensammlungen (Českomoravská vrchovina), von der Lokalisierung abgekommener Dörfer und der Erkundung von Überresten ihrer Fluren (Hochland Drahanská vrchovina), von Oberflächensammlungen mit kleineren Feststellungsuntersuchungen (Oslavansko, Ždánicko), dem Studium bestimmter Siedlungszeitabschnitte, etwa vom 10.—13. Jahrhundert (Mohelnicko, unteres Morava- und Dyjebecken usw.), einer Konzentration der Aufmerksamkeit auf eine einzige Lokalität usw. (vergl. Abb. 1, 2) ergänzt wurde.

Es ist notwendig, bei der Untersuchungsmethodik der Ursachen des Untergangs mittelalterlicher Siedlungen, der neben den Siedlungsanfängen eine Schlüsselfrage unserer Wissenschaft vorstellt, neue Wege einzuschlagen. Früher brachte man das Abkommen von Dörfern im 13.—16. Jahrhundert vor allem mit Kriegsereignissen in Zusammenhang. Heute weiß man, daß es sich meist um ökonomische Gründe gehandelt hat, zu denen sich noch andere Faktoren gesellen konnten. Schriftliche Quellen beleuchten die Ursachen des Abkommens meist nicht und auch archäologische Quellen vermögen bloß Teilindizien zu bieten. Die bisherigen Ergebnisse bei der Lösung dieser Frage hinsichtlich der mittelalterlichen Dörfer Mährens kann man etwa dahingehend zusammenfassen, daß es weiterhin nicht mehr möglich erscheint, den Untergang einzelner Lokalitäten zu studieren und dabei bloß von Schriftquellen auszugehen. Der Wüstungsprozeß ist allseitig unter Verwendung sämtlicher verfügbarer historischer Quellen und naturwissenschaftlicher Hilfsdisziplinen zu studieren, man hat vor allem von geschlossenen historischen Ganzen, also von Feudalherrschaften auszugehen und die einzelnen Regionen miteinander zu vergleich. Bei dem komparativen Studium mittelalterlicher Dorfwüstungen werden zweifellos auch bestimmte regional gegebene Untergangshorizonte zum Vorschein kommen, die mit der Ökonomik des feudalen Großgrundbesitzes, mit sozialen Vorgängen, politischen Ereignissen und natürlich Bedingungen zusammenhängen.

In Mähren läßt sich die erste Welle des Abkommens von Siedlungen im Laufe des 13. Jahrhunderts (mit dem Maximum um dessen Mitte) im älteren Siedlungsbereich beobachten, wobei nicht alle in dieser Zeit verlassene Siedlungen von schriftlichen Quellen belegt sind. Als Ursachen des Abkommens kommen vor allem Konzentrationen und Strukturänderungen der Besiedlung in Betracht, die manchmal nachweislich mit dem Aufbau umfangreicherer, vor allem kirchlicher Dominien verbunden waren. In Südmähren verläuft der Untergang einer Reihe von Siedlungen als Folge ökologischer Änderungen, vor allem des Wasserregimes (Überschwemmungen). Im 14. Jahrhundert setzt sich das Abkommen weiterer Dörfer fort, einerseits infolge der Ausweitung feudaler Dominien, ungeeigneter Lokalisierung in jungen Siedlungsbereichen, wo es zu Regulierungen des Siedlungsnetzes gekommen ist, das Übergangs mancher, vor allem kirchlicher Güter zum Wirtschaften in eigener Regie (Überlaufen von Untertanen als mögliche Folge), andererseits infolge beginnender Krisenerscheinung (Bevölkerungsabnahme, Untertanenflucht). Als örtliche Ursachen kommen auch Faktoren in Betracht wie die Krise oder der Untergang von Bergwerk- und Hüttenbetrieben, Kriege usw. In Übereinstimmung mit anderen Forschern nimmt der Autor an, daß man das Überlaufen von Untertanen oder Kriegsereignisse in dieser Hinsicht nicht überschätzen oder generalisieren darf. In manchen nachweislichen Fällen des Übergangs der Bevölkerung in Nachbardörfer handelte sich gar nicht um den Untergang des bisherigen Wohnsitzes und die Felder wurden weiter bearbeitet. Viele Dörfer verbergen sich im 13.—14. Jahrhundert auch unter anderen Namen, ohne ihre Existenz aufgegeben zu haben.

Die zweitgrößte Untergangsperiode mährischer Dorfer fällt in das 15.—16. Jahrhundert. Die Ursachen des Abkommens wurden noch nicht verläßlich klargestellt und die Meinungen der einzelnen Forscher gehen auseinander. Obwohl sich in einzelnen Fällen Kriegsereignisse als Ursachen des Abkommens nicht ausschließen lassen, muß man diese im allgemeinen bei der sozialen und wirtschaftlichen Gesamtlage im 15. bis zur Mitte des 16. Jahrhunderts suchen. In erster Linie war es der Bevölkerung und der damit verbundene Überfluß an Ackerboden, der zu Bevölkerungsverschiebungen und Verlassen von Dörfern und ihren Fluren führen konnte, aber auch wirtschaftliche Unternehmungspläne des Adels und Reorganisierungen seiner Herrschaften. Auf dem Höhenzug Českomoravská vrchovina sind bestimmte Anzeichen zu erkennen, daß es auf den Herrschaften des Kleinadels öfter zum Abkommen der Untertanendörfer gekommen ist, was mit der Krise des Kleinadels zusammenhängen mochte. Im Fall der Anlage von neuen Teichen und Meierhöfen (die erst seit der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts öfter entstanden — früher hatte man sie nicht selten an Untertane verkauft) kam es meist nur zu Siedlungsverschiebungen und Schadenersatz seitens der Obrigkeit, eventuell stellte ihre Anlage nur eine Notlösung vor und sie wurden bereits auf wüsten Grundstücken angelegt. Man sollte auch verfolgen, ob es in den Nachbardörfern der Ortswüstung knapp nach dem vorausgesetzten Verlassen zu einer Erhöhung der Bevölkerungszahl und Vergrößerung der Grundstücke gekommen ist. Die Tatsache, daß die Fluren eines abgekommenen mittelalterlichen Dorfes den Nachbargemeinden zufielen, muß keineswegs in direktem Zusammenhang mit dessen Untergang stehen, sollte aber Aufmerksamkeit erwecken, weil bei einer Reihe verlassener Siedlungen auch die Fluren wüst blieben und mit der Zeit vom Wald bedeckt wurden.

Als dritte Etappe des Abkommens kann man die Zeit der zweiten Hälfte des 16. und das 17. Jahrhundert bezeichnen, als es zu einem Aufschwung der wirtschaftlichen Unternehmertätigkeit der Obrigkeit, zu der Gründung von Meierhöfen, Zunahme des Frondienstes usw. kam (Beginn der sogenannten zweiten Leibeigenschaft). Trotzdem sich erst damals das Überlaufen von Untertanen steigerte, die Not breiter Bevölkerungsschichten nach dem Dreißigjährigen Krieg zunahm und die Stellung der Untertanen sich nach der Schlacht am Weissen Berg verschlimmerte, wurden in ganz Mähren nur rund 90 Siedlungen verlassen, von denen etwa 40 später erneuert wurden. Die Zahl der Einöden innerhalb der einzelnen Dörfer war jedoch nach dem Dreißigjährigen Krieg sehr hoch und diese Siedlungslükken schlossen sich erst nach und nach.

Von einigen Mißverhältnissen abgesehen (beispielweise zwischen Süd- und Mittel-

mähren einerseits und Nordmähren andererseits, dem Untersuchungsstand verschiedener Siedlungsformen, Durcharbeitungsgrad der einzelnen Forschungsmethoden, -verfahren und -fächer, usw.), wurden in Mähren gute Bedingungen für das systematische Studium der Siedlungsgeschichtedener Siedlungsformen, Durcharbeitungsgrad dieser Fragen in Jesenicko (Nordmähren), Südmähren und der Gegend von Uherské Hradiště gekommen, obwohl sich die Arbeitsmethoden vorläufig meist auf Schriftquellen oder archäologische Funde stützen. Gute Teilergebnisse wurden auch im Gebiet des Höhenzugs Českomoravská vrchovina und seiner Vorberge erzielt.

Texte zu den Abbildungen:

Abb. 1. Landkarte Mährens und Schlesiens mit den Regionen, in denen neuestens die slawische Besiedlung im 6.—13. Jahrhundert verfolgt wurde.
1 — Furche Boskovická brázda im Gebiet zwischen Boskovice, Blansko, Lipůvka und Kunštát (Procházka—Štrof, nicht publiziert), 2 — Brno, Stadt (Hrubý 1961), 3 — Břeclavsko (gestrichelt; Měřínský 1980c), 4 — Břeclav und Umgebung (punktiert; Dostál 1968), 5 — unteres Morava- und Dyjebecken (voll; Měřínský—Unger 1979), 6 — Holasické Slezsko (Jisl 1952; Szydłowski 1974), 7 — Südwestmähren (voll; gestrichelt die Grenze des Siedlungsverlauf bis zum Ende des 12. Jahrhunderts; Bláha 1968), 8 — Kloboucko (punktiert; Kordiovský 1974), 9 — Mohelnicko (Goš 1970), 10 — Dyjebecken im Gebiet des Wasserkraftwerks N. Mlýny (strichpunktiert; Jelínková 1979; Jelínek-Měřínský 1982), 11 — Olomoucko, Stadt und nächste Umgebung (Bláha 1977; 1979), 12 — Oslavansko (Měřínský 1976a), 13 — Pohořelicko und Gebiet am Zusammenfluß der Dyje, Jihlava und Svratka (gestrichelt; Unger 1981a), 14 — untere Svratka, Jihlava und Zusammenfluß mit der Dyje (punktiert, Staňa 1970), 15 — Slavonicko (voll; Nekuda 1975a), 16 — Uherskohradišťsko (Snášil 1982a), 17 — Znojemsko (punktiert; Dostál 1961; Podborský—Vildomec 1972), 18 — Ždánicko (gestrichelt; Měřínský 1982).

Abb. 2. Landkarte Mährens und Schlesiens mit den Regionen, in denen neuerdings mittelalterliche Dorfwüstungen mit archäologischen und historisch-geographischen Methoden untersucht, bzw. komplexe Untersuchungen der Besiedlung und in deren Rahmen auch einzelner ebgekommener Dörfer vorgenommen wurden, und Regionen, deren Siedlungsgeschichte unter Betonung der archäologischen Quellen verfolgt wurde (Gebiete, die ausschließlich nach schriftlichen Quellen studiert wurden, beispielweise von L. Hosák u. a., sind nicht verzeichnet). Volle Kreise bezeichnen die Lage der wichtigsten systematisch untersuchten Dorfwüstungen. 1 — Drahanská vrchovina (gestrichelt; Černý 1973; 1979; Belcredi 1981), 2 — Drahanská vrchovina, Südteil mit Bezeichnung der Lage der Dorfwüstung Bystřec (punktiert; Šaurová 1961—1964; 1968; Nekuda 1976; 1977), 3 — Jesenicko (Zuber 1972), 4 — Uherskohradišťsko und Uherskobrodsko mit der Ortswüstung Záblacany (Snášil 1982; 1982a), 5 — Jihlavsko und Telečsko (punktiert; Měřínský 1976), 6 — Südwestmähren, Lage der Dorfwüstung Mstěnice im Ostteil der Region (voll; Bláha 1968; Nekuda 1981), 7 — Kloboucko (punktiert; Kordiovský 1977), 8 — Oslavansko (Měřínský 1973; 1976a), 9 — Pohořelicko und Gebiet des Zusammenflusses von Jihlava, Svratka und Dyje (gestrichelt; Unger 1974; 1977; 1981a), 10 — untere Svratka, Jihlava und Zusammenfluß mit der Dyje (gestrichelt; Staňa 1970), 11 — Slavkovsko und Waldgebiet Ždánický les mit Lage der Dorfwüstung Konůvky (strichpunktiert; Šaurová 1961—1964; 1968; 1971a), 12 — Slavonicko mit Dorfwüstung Pfaffenschlag (voll; Nekuda 1975a), 13 — Ždánicko (strichpunktiert; Měřínský 1982), 14 — Mohelnice, jungburgwallzeitliche Siedlung (Goš 1970a; 1975; usw.).

Abb. 3. Studýň, mittelalterliche Ortswüstung bei Zbýšov (Bez. Brno-Land). 1 — Überreste eines vertieften Herdes (Obj. Nr. 3), 2 — wahrscheinliche Reste eines Brotherdes (Abb. Nr. 7).

Abb. 4. Studýň, mittelalterliche Ortswüstung bei Zbýšov (Bez. Brno-Land). Flaschenförmiges Gefäß mit gerädeltem Dekor aus einer Aufschüttung.

Abb. 5. Wahrscheinlicher Siedlungsstand in der Umgebung von Jihlava gegen Ende des ersten Drittels des 13. Jahrhunderts. Volle Quadrate — noch bestehende Siedlungen; Halbquadrate — Dörfer, deren Namen geändert wurden; Dreiecke —

Dorfwüstungen; Kreuz — Pfarrkirche; gestrichelt — wahrscheinliche Trassen der Wege Haberská stezka und Humpolecká stezka; strichpunktiert — Gebietsgrenze des Klosters von Želiv (im Nordwestteil der Landkarte).

Abb. 6. Dašovice, mittelalterliche Dorfwüstung bei Lesná (Bez. Třebíč), Lageplan des Dorfgrundrisses mit Überresten der einzelnen Gehöfte, Festen und des die Lokalität umgebenden Grabens. Berichtigt nach den Messungen von J. Musil und A. Bartúšek 1949 im Plan von J. Hyzler 1955; Archiv AÚ ČSAV Brno, Nr. 1120/56.

Abb. 7. Vetla, mittelalterliche Dorfwüstung bei Žďár nad Sázavou (Bez. Žďár nad Sáz.). Lichtbild des an den Kataster Žďár nad Sáz. angeschlossenen Geländes der Dorfwüstung, nach der Indikationsskizze aus dem Jahr 1835. Staatliches Gebietsarchiv Brno.

Abb. 8. Strachotín (Bez. Břeclav). Situation der Untersuchung im Intravillan der Gemeinde, Frühjahr 1981 (Nr. 99). Festgehalten: Eingänge in mittelalterliche Löcher, Rinne und weitere Objekte.

Abb. 9. Strachotín (Bez. Břeclav), Eintritt in ein mittelalterliches Loch (Obj. Nr. 25) auf der im Frühjahr 1981 untersuchten Fläche (Nr. 99).

Abb. 10. Prostředkovice (Bez. Jihlava). Gemeindekataster (Intravillan mit A bezeichnet) nach der Indikationsskizze aus dem Jahr 1835 im Staatl. Gebietsarchiv Brno. Beispiel eines Katasters, wahrscheinlich im ursprünglichen Umfang ohne angeschlossene Gebietsteile anderer Dörfer. Form und Lage des Dorfes gestatten es, Scheuerackerfluren in Betracht zu ziehen.

Abb. 11. Rančířov (A) und Cerekvička (B) (Bez. Jihlava). Kataster beider Gemeinden (Intravillan A und B) nach der Indikationsskizze aus dem Jahr 1835 im Staatl. Gebietsarchiv Brno. Beispiel der Halbierung des ursprünglichen Flurgebiets von Rančířov nach der Gründung der neuen Siedlung Cerekvička auf der Gebietshälfte von Rančířov. Die Randpartien der Kataster verraten eine Weiterentwicklung durch Übernahme von Gebietsteilen der Nachbardörfer.

Abb. 12. Stonařov (Bez. Jihlava). Gemeindekataster (Intravillan mit A bezeichnet) nach der Indikationsskizze aus dem Jahr 1835 im Staatl. Gebietsarchiv Brno. Beispiel des Anschlusses von Gebietsteilen der Dorfwüstung Zhořec im Südteil und kleinerer Gebietsteile der Dorfwüstungen Falknov, Otín und Pfaffendorf an den Kastasterrändern.

Abb. 13. Siedlungstransekt im Raum zwischen Jihlava und Stonařov (Bez. Jihlava). Lage der Katastergliederung der einzelnen Gemeinden zum Jahr 1949.

Abb. 14. Siedlungstransekt im Raum zwischen Jihlava und Stonařov (Bez. Jihlava). Rekonstruktion der Gebietsgliederung der einzelnen Siedlungen und ihre Raumlage im 14. Jahrhundert. Volle Quadrate — bestehende Gemeinden; schraffiert — abgekommenene und wieder aufgebaute Dörfer; leere Quadrate — Dorfwüstungen; Kreuze — Pfarrkirchen; punktiert — annähernde Bewaldungsfläche im 14. Jahrhundert.

Abb. 15. Čižov (Bez. Jihlava). 1 — Eintrittsportal in einen Speicher; 2 — Speicher im Rahmen der dörflichen Verbauung.